

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Arbejde og arbejderbevægelse

Teorier, begreber og historieskrivning

Knudsen, Knud

Publication date:
2011

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Knudsen, K. (2011). *Arbejde og arbejderbevægelse: Teorier, begreber og historieskrivning*. Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet. Småskrifter fra Historiestudiet

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

HISTORIE

Historie
Institut for Kultur og Globale
Studier
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 5
DK-9220 Aalborg East
Tlf.: 9940 8280
E-mail: historie@ihis.aau.dk

**Arbejde og arbejderbevægelse
- Teorier, begreber og
historieskrivning**

Knud Knudsen

Småskrifter fra Historiestudiet

Working paper nr. 6

ISSN: 1399-3550

Småskrifter fra Historiestudiet

Working papers:

- Nr. 1. *Michael F. Wagner*: Tiden i os alle - aspekt af produktivismens verdensbillede. (1999)
- Nr. 2. *Marianne Rostgaard*: Samfundsudvikling og industriledelse på dansk i perioden 1880-1932. (1999)
- Nr. 3. *Søren Toft Hansen*: Det stod i avisen ... – kildekritiske overvejelser ved brug af aviser. (2001)
- Nr. 4. *Michael F. Wagner*: Jette Christiansen og Charlotte Grøndahl: Billedet af Amerika. Dansk udvandringspropaganda 1847 – 1911. (2002)
- Nr. 5. *Michael F. Wagner*: Ingeniøren som helt – Polyteknisk dannelse og heroisering i den litterære offentlighed 1850-1920. (2006)
- Nr. 6. *Knud Knudsen*: Arbejde og arbejderbevægelse. Teorier, begreber og historieskrivning. (2011)

© 2011 Knud Knudsen
Arbejde og arbejderbevægelse. Teorier, begreber og historieskrivning
Historie
Aalborg Universitet
Denmark
Småskrifter fra Historiestudiet
Working paper nr. 6

ISSN 1399-3550

Udgiver
Historie & Institut for Kultur og Globale Studier
Aalborg Universitet

Distribution
Download som PDF på
<http://www.chi.cgs.aau.dk/>

Forside design og layout
Cirkeline Kappel

Opsætning
Cirkeline Kappel

Sekretariatet
Historie
Fibigerstræde 5
Aalborg Universitet
9220 Aalborg Øst

Tlf.: 9635 8280
E-Mail: historie@ihis.aau.dk

Web: <http://www.chi.cgs.aau.dk>

Arbejde og arbejderbevægelse Teorier, begreber og historieskrivning

Knud Knudsen

Forbemærkning

I det følgende præsenteres nogle af de teoretiske og historiografiske forudsætninger for mit arbejde med dansk fagbevægelses historie 1850 – 1950 ud fra arbejdets perspektiv, samt nogle af de overvejelser om teorier og begreber, som er udsprunget heraf. Hovedtemaet i bogen er sammenhængen mellem arbejdets forandringer og arbejderne faglige organisering, og undersøgelsen er centreret om tre hovedproblematikker: Første tema omhandler arbejdets forandringer som følge af den industrielle og kapitalistiske udvikling, andet tema er arbejderne organisering i sammenhæng med arbejdets udvikling, og det tredje er de organisationer og den bevægelse, som blev skabt på det grundlag; hvordan skal vi forstå dem? De følgende teoretiske og historiografiske overvejelser følger nogenlunde samme disposition.

Knud Knudsen

(oktober 2009/revideret januar 2011)

Frem til midten af det 20. århundrede var arbejderbevægelsens historie stort set arbejderbevægelsens eget anliggende, og teoretiske overvejelser fyldte ikke meget i arbejdernes historieskrivning. Sådan var det herhjemme og langt hen også i det øvrige Europa. De teoretisk skolede dele af bevægelsen kendte selvfølgelig til marxistisk teori, men historieskrivningen havde ikke akademiske formål, dens funktion var af politisk og identitetsskabende karakter.

Efter Anden Verdenskrig opstod så småt en akademisk interesse for arbejderhistorien. Mest kendt er den engelske gruppe af kommunistiske historikere. Her kom den marxistiske teoris begreber ind i arbejderhistorieskrivningen. I en historiografisk sammenhæng repræsenterede de engelske historikere et skud på den socialhistoriske stamme. De forsøgte at sætte bevægelsens historie ind i en bredere samfundsmæssig sammenhæng, herunder sammentænke klassens og bevægelsens historie. Begrebet "socialhistorie" skulle efter Eric Hobsbawms opfattelse være "samfundshistorie" eller "helhedens historie". Med de engelske kommunistiske historikere opstod en mere teoretisk orienteret arbejderhistorie. Eric Hobsbawm skrev allerede i 1950'erne en række debatskabende bidrag om engelsk arbejderhistorie, for eksempel de kendte artikler om de engelske maskinstormere og om arbejderaristokratiet, ligesom hans indlæg om de engelske arbejderes forhold under den industrielle revolution var med til at sætte gang i en ny runde af den gamle levestandardsdebat. Et udvalg af Hobsbawms artikler blev udgivet i *Labouring Men* (1964). E.P. Thompsons *The Making of the English Working Class* (1963) blev et standardværk inden for nyere engelsk arbejderhistorie; med den blev begrebet klasse og klassesdannelse centrale temaer.ⁱ

Socialhistorien udviklede sig efter 1945 i forskellige varianter, langt hen betinget og formet af nationale historiografiske traditioner – Annales-skolen i Frankrig og den historiske socialvidenskab i Tyskland, for nu at nævne to kendte skoler. Argumentet for den socialhistoriske tilgang til arbejderbevægelsens historie blev klart formuleret i den tyske debat "Mellem socialhistorie og legitimationsvidenskab" i *Jahrbuch Arbeiterbewegung* i 1974: Historieskrivningen om arbejderbevægelsen havde været fanget i legitimationsvidenskabens spændetrøje; kun ved anlægge en socialhistorisk vinkel på arbejderhistorien ville det være muligt at undslippe legitimationsvidenskaben, dvs. en historieskrivning om arbejderbevægelsen, der alene havde til formål at give en historisk legitimation for den ene eller anden retning inden for bevægelsen.ⁱⁱ Arbejderhistorien i 1970'erne kom til at stå i socialhistoriens tegn. Fra de år kan nævnes store værker som Roland Trepés, *Les Mineurs de Carmaux 1848-1914*, (1971) og Klaus Tenfeldes, *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19.Jahrhundert*, (1977).

I 1980'erne udfordredes socialhistorien af kulturhistorien og tillige af nye strømninger inden for socialhistorien, som trak i historisk-sociologisk retning. Charles Tilly og den nye "new labour history" – til forskel fra den gamle "nye arbejderhistorie" (Hobsbawm og Thompson m.fl.) – tegnede denne socialhistoriske trend, som byggede videre på nogle af pointerne fra tresser-generationens arbejde, eksempelvis med fokus på håndværkerne i lige så høj grad som industriarbejderen. Den kulturhistoriske vinkel medførte ikke blot et fokus på arbejderkulturen, men også en opmærksomhed på andre sider af arbejderklassens historie, for eksempel moral og holdninger til arbejdet. Ronny Ambjörnssons bog om den "respektable" arbejder i Norrlandet – *Den skötsamme arbetaren* (1988) – er et kendt eksempel herpå fra firserne.

Den nye kulturhistorie, med afsæt i debatten om "den sproglige vending" inden for humanvidenskaberne og herunder historiefaget, har også smittet af på arbejderhistorien. Eksempelvis kunne nævnes Patrick Joyce, der i 1980'erne blev kendt for sine studier af patriarkalisme-problematikken, men siden bevægede sig i retning af den nye kulturhistorie og tekstanalyse, bl.a. i bogen *The historical meanings of work*, (1987). I bogen *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*, (1993) samledes en række bidrag fra historikere med rødder i den nye "new labour history".

Historieskrivningen om arbejdere og arbejderbevægelse har således fulgt hovedstrømningerne inden for historieskrivningen i det hele taget. Inden for den socialhistoriske udforskning af arbejderhistorien har hovedsigtet været at sætte bevægelsen ind i en samfundsmæssig kontekst, ikke mindst at fastholde sammenhængen mellem den organiserede bevægelse og arbejderklassen. I det følgende er det ikke målet at tegne et helhedsbillede af arbejderhistorieskrivningen efter Anden Verdenskrig, men blot at kaste et blik på den del af de nyere socialhistoriske studier, der har beskæftiget sig med relationerne mellem arbejdsforhold og arbejderbevægelse, især sammenhængen mellem arbejdets udvikling og arbejdernes faglige organisering: Er der en sammenhæng, og hvordan skal vi i givet fald forstå denne sammenhæng? Hvordan har arbejderhistorien behandlet denne problematik? Som udgangspunkt for at stille spørgsmålet ligger selvsagt en antagelse om, at der er en sådan sammenhæng, og at den endog er helt afgørende! Det er imidlertid også opfattelsen, at den gamle tankemodel, som egentlig går tilbage til det 19. århundrede, om kapitalismen og den industrielle revolution, der skabte den nye arbejderklasse (proletariatet), der siden forvandlede sig fra blot et objekt til også at være et subjekt for historisk forandring – at den er for simpel. På en række områder har den nye socialhistorie om arbejderklassen og arbejderbevægelsen – og her sigtes især til den europæiske og angelsaksiske historieskrivning –

bidraget med nyt, som har betydning for, hvordan vi skal forstå sammenhængen mellem arbejde og arbejderbevægelse, og det er primært disse nye bidrag, der er emnet i det følgende.

I Industrialisering

Begrebet den industrielle revolution blev allerede benyttet i begyndelsen af det 19. århundrede, men det forbindes ofte med Friedrich Engels og hans brug af det i bogen om den engelske arbejderklasses stilling (fra 1840'erne). Her skrev Engels om den industrielle revolution, der havde forandret England i løbet af de foregående seks årtier og skabt en ny industriel arbejderklasse, der levede fra hånden i munden. De engelske arbejderes elendige levevilkår skabte grobunden for den tidlige engelske arbejderbevægelse, herunder Chartismen. I ældre historieskrivning ses arbejderbevægelsens opkomst som en følge af industrialiseringen. Det var den industrielle revolution, der skabte den moderne arbejderklasse, og arbejderbevægelsens faglige og politiske organisering blev i konsekvens heraf betragtet som et produkt af den industrielle revolution. Som Engels bidrog også Karl Marx til en lignende opfattelse med formuleringer om den industrielle revolution, der reducerede arbejderen til et vedhæng til maskinerne og med begrebsparret "Klasse an sich" og "Klasse für sich": først var det nye industrielle proletariat blot et viljesløst objekt for kapitalen, siden blev det bevidst om sin egen rolle som historisk handlende subjekt for sin egen frigørelse: Arbejderklassens frigørelse skulle være arbejderklassens eget værk!

Det blev dog den social-liberale engelske historiker Arnold Toynbee, der i en række forelæsninger i begyndelsen af 1880'erne – hans "Oxford Lectures" – gav den klassiske definition af den industrielle revolution, og siden er begrebet den industrielle revolution hyppigt blevet tænkt og brugt i Toynbees version. For Toynbee var essensen i den industrielle revolution, at markedskapitalismen erstattede de middelalderlige former for regulering af produktion og fordeling. Toynbee fremhævede især betydningen af de nye maskiner; de blev drivkraften i udviklingen af en fabriksmæssig produktion, hvor oplærte kvinder erstattede de uddannede håndvævere og spindere. Den industrielle revolution formede sig som en udvikling fra håndværkets værksteder til industriens fabrikker; den faglærte mandlige arbejdskraft afløstes af oplærte kvindelige industriarbejdere. I stedet for det gamle patriarkalske system opstod det nye kapitalistiske system, hvor arbejderen kun var knyttet til arbejdsgiveren gennem en "cash nexus", som Toynbee udtrykte det. Kun pengene, lønnen, bandt dem sammen.ⁱⁱⁱ Udgangspunktet for den klassiske forståelse af den industrielle revolution – som Toynbee formulerede den – var den første engelske industrielle revolution, hvor

tekstilindustrien indtog den fremtrædende plads. I dag betragtes Toynbees model og tankegang som forsimplet, og næppe mange vil abonnere på den.^{iv}

Det lyder rigtigt, når David Cannadine skriver, at historieskrivningen om den industrielle revolution i udræget grad har været præget af historieskrivningens egen samtid – og at den Toynbee'ske opfattelse i en sådan optik kan ses som et produkt af det, Cannadine betegner som den første fase i historieskrivningen om den industrielle revolution, nemlig perioden fra 1880'erne til starten af 1920'erne.^v Det var socialt engagerede mennesker, som så samtidens sociale problemer som produkter af de sociale omvæltninger, der fulgte med den industrielle revolution. Derfor interesserede de sig for den. Man kunne hævde, at vi (for) længe har siddet fast i den Toynbee'ske forståelse, uden hermed at sige, at opfattelserne i den historieskrivning, der fulgte efter – for eksempel vækstparadigmet i 1950'erne og 60'erne – nødvendigvis er bedre.

Generelt har den industrihistoriske forskning bevæget sig væk fra idéen om en enkelt model for industrialiseringen (den industrielle revolution), dvs. forestillingen om at der findes én model, som alle samfund med større eller mindre variationer skal igennem – som Patrick Joyce har udtrykt det: "Instead of the idea of economic growth, of the convergence of industrial societies upon a single model, and the social homogenisation of the workforce, there is a new attention to divergence and heterogeneity".^{vi} Forsøg på at sammenfatte den industrielle revolution i én generaliserende model er på forhånd dømt til at slå fejl. I stedet må vi operere med forskellige industrialiseringsmønstre.^{vii}

I afvisningen af idéen om en fælles model for den industrielle revolution ligger også et opgør med opfattelsen af den industrielle revolution som en kontinuerlig og ubønhørligt fremadskridende proces, hvor industrien med hård og ubønhørlig logik udkonkurrerede og overflødiggjorde håndværket; hvor mennesker blev erstattet med maskiner; hvor håndværkeren blev afløst af industriarbejderen. Hele denne problematik var central i Raphael Samuels opgør med Davis S. Landes – i artiklen om "steam power and hand technology" i England i midten af det 19. århundrede. Artiklen var ikke kun et opgør med den forsimplede "substitutionstese", dvs. en tese om at den industrielle revolution bestod i tre typer af substitution: mekanisk kraft i stedet for animalske eller menneskelig kraftkilder, maskiner i stedet for menneskelige færdigheder, og nye råstoffer i stedet for de kendte organiske.

Samuel fremlagde samtidig en alternativ forståelse af den industrielle udvikling som på én gang karakteriseret ved "ujævn udvikling" og "kombineret udvikling" – på engelsk "uneven development" og "combined development". Muligvis

repræsenterede dampteknologi og håndkraft to forskellige principper for industriel organisation, skrev Samuel i sin konklusion, ikke desto mindre eksisterede de side om side i den engelske industrielle verden op igennem det 19. århundrede. Den ortodokse opfattelse af, at den ene (dampkraften) erstattede den anden (håndkraften) holdt ikke. Damp- og håndkraft blev kombineret i den moderne industri. Heller ikke forestillingen om håndværkeren, der blev gjort overflødig af industrien, var holdbar. Den moderne industri gjorde det ikke af med den faglærte arbejder. "Nineteenth-century capitalism created many more skills than it destroyed, though they were different in kind from those of the all-round craftsmen, and subject to a wholly new level of exploitation".^{viii} Det var ingenlunde sådan under den engelske industrielle revolution, at maskinerne overflødiggjorde håndværkeren eller afskaffede det hårde fysiske arbejde. Samuel påviste ved adskillige eksempler, hvordan det fysisk anstrengende arbejde forblev et kendetegn ved den industrielle arbejdsverden. Han viste også, at den industrielle revolution skabte en mængde nye arbejdsintensive jobs, og at det er for simpelt blot at sætte lighedstegn mellem industriel revolution og fabrikker. Efter min opfattelse vil Raphael Samuels teori om den ujævne og kombinerede udvikling udgøre et frugtbart udgangspunkt for at undersøge sammenhængen mellem industrialisering og arbejde. Mange har bidraget til kritikken af den enkle model for den industrielle revolution, men Samuels pointer er centrale i denne sammenhæng, fordi hans udgangspunkt og perspektiv er arbejdet.

Sammenfattende kan det siges, at den nye socialhistorie har opblødt tidligere tiders overordnede begreber om den industrielle revolution. Der er ikke kun én model, men flere; og industrialiseringen kan ikke blot sættes lig med fabrikernes og maskinernes udbredelse og fortrængning af håndværkerne. Den engelske industrielle revolution kan ikke gøres til modellen for alle andre industrielle revolutioner – i andre lande eller andre steder på kloden, hvor forudsætningerne har været nogle andre, og forskellige nationale traditioner har gjort sig gældende. Den engelske industrielle revolution var måske den mest atypiske af alle, alene fordi den var den første. Ej heller kan den engelske tekstilindustri model gøres til modellen for andre brancher. Udviklingen i tekstilindustrien adskilte sig væsentligt fra eksempelvis udviklingen i jern- og metalindustrien og i bygge- og anlægssektoren. I stedet vil det være mere rigtigt at operere med forskellige udviklings- eller industrialiseringsmodeller – som for eksempel hos Alfred Chandler og Francis Sejerstadt^{ix} – og at være opmærksom på forskellige industrialiseringsmønstre inden for det enkelte lands fag og brancher. Danmark og Tyskland fulgte ikke samme mønster, ligesom tekstilindustri og jernindustri ikke fulgte samme mønster; heraf følger tillige, at

arbejdernes oplevelser af industrialiseringen måtte blive forskellige; helt elementært, at for nogle betød industrien fremskridt, for andre tilbagegang.

Det har været en af socialhistoriens styrker, at den har haft blik for forskellighederne og eksempelvis har understreget arbejderklassens manglende homogenitet. Ikke desto mindre er det vigtigt også at have blik for de generelle sider af den industrielle udvikling, om ikke andet så for at forstå, hvad det var, arbejdere over en bred bank reagerede imod. Netop arbejdets perspektiv på industrialiseringen henleder opmærksomheden på nogle afgørende brudflader i forhold til det gamle arbejde. Gamle håndværksmæssige metoder og kvalifikationer forældedes i løbet af en generation. Det håndværkerne havde lært i lærlingeårene, var ikke længere relevant, fordi der arbejdedes og produceredes på nye måder. Udtrykt i generelle vendinger, så var arbejdets hurtige forandring ét blandt flere væsentlige kendetegn ved industrialiseringen, og den stadige forandring af arbejdet blev et af det moderne arbejdes væsentlige kendetegn. Måske er det i virkeligheden et afsæt ud fra arbejdets perspektiv, der bedst sætter os i stand til at se de fællestræk, der på trods af alle forskellighederne og opgøret med den simple modelbetragtning, alligevel må fastholdes.

Markedsorienteringen af håndværket var det første. Kan være at industrien ikke overflødiggjorde håndværket. Men håndværket blev udsat for markedet på en måde, som det ikke tidligere havde været tilfældet. Konkurrence på markedsvilkår var ikke det traditionelle håndværks livret, slet ikke i et samfund præget af kapitalens dominans. Med ”kapitalen” tænkte en gammeldags håndværker gerne købmands- eller handelskapital, og for dem var ”kapitalen” en størrelse, der levede af andres arbejde.

Dernæst må man nævne den almindelige usikkerhed i arbejdsforholdene, som industri og markedskonometri førte med sig. Markedet og dets omskiftelige konjunkturer, som ingen var herre over, var en usikker medspiller. Dertil kom, at de nye tider medførte en latent trussel mod fagenes eksistens. Ingen kunne føle sig sikker på, at det fag, han havde lært, nu også kunne skaffe vedkommende et eksistensgrundlag livet igennem.

II Proletarisering

I den nye ”new labour history” har begrebet proletarisering og ”proletariseringsmønstre” overtaget den plads, som industrialiseringen og den industrielle revolution indtog i den ældre arbejderhistorie. Det mener i det mindste Lenard R. Berlanstein i *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe* (1992), og han er ikke ene om at fremhæve

proletariseringsbegrebet. "Proletarianization ... was for good or ill, the dominant social experience of the largest part of the continent's population", skriver John M. Merriman i introduktionen til den samling af essays, som udkom i 1979 under titlen *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe* (1979).^x Når proletariseringsprocesser er blevet fremhævet, skyldes det ikke mindst, at fokus i den nye "new labour history" i højere grad har været rettet imod håndværkerne under industrialiseringen.

Proletarisering kan ganske enkelt defineres som en vækst i antallet af lønmodtagere – med Christopher Johnsons ord: "the increase, both absolute and proportionate, in the number of wage laborers in a given population and their increasing domination by capitalists". Charles Tilly har defineret proletarisering som en forøgelse i antallet af mennesker, hvis overlevelse var afhængig af salg af egen arbejdskraft – "a set of processes that increase the number of people who lack control over the means of production and who survive by selling labour power"; med proletariseringen skete der en vækst i den del af befolkningen, som mistede kontrollen over produktionsmidlerne (egen jord, væve, værktøj etc.) og som derfor måtte arbejde som lønarbejdere.^{xi} Ronald Aminzade giver begrebet en lidt anden drejning, når han taler om proletarisering som tab af ejendomsret til produktionsmidler og kontrol over produktionsmidlerne: "the process by which direct producers lose ownership and control over the means of production". Her sættes proletarisering lig med tab af kontrol over arbejdet, "usually through a degradation of the skills needed on the job".^{xii} Det er Christopher Johnsons opfattelse, at det ikke var mekaniseringen (introduktion af maskiner), der betød det afgørende brud i et fags udvikling. Fabriksmæssige produktionsmetoder indførtes for det meste efter, at arbejderne allerede var blevet proletariserede – og ifølge Johnson, politisk radikaliserede. For Johnson er proletariseringsprocesserne det helt centrale i forståelsen af arbejderne radikaliserende i Europa i det 19. århundrede.

Christopher Johnson er en af de nye arbejderhistorikere, som især har arbejdet med begrebet proletarisering. Han ser tillige proletarisering som en dobbelt eller tosidig proces, dels en objektiv der indebærer en forøgelse i antallet af lønarbejdere, dels en subjektiv proces, der vedrører arbejderne oplevelser af processen: "one must ask questions about what it means to be a proletarian, about class unity, about social conflict, about consciousness, in short, about proletarian behaviour". Det er det dialektiske samspil mellem de objektive forandringsbetingelser og de subjektive reaktioner på forandringerne, der udgør "den sande fascination i hele processen", tilføjer han.^{xiii} I en undersøgelse af den tidlige franske arbejderbevægelse sammenlignede Johnson to forskellige proletariseringsmønstre. Det ene var skrædderne i storbyen Paris og det andet

var tekstilarbejderne i Lodève, som var en mindre by, der var helt domineret af uldindustrien. Skræddersvendene i Paris stod i klassekampens første række i 1830'erne og 40'erne, og deres fagforening blev en model for andre. Baggrunden herfor var, at skrædderfaget i de 50 år efter den store franske revolution gennemgik en total forandring fra en korporativ, lavsorganiseret produktionsform til en industrikapitalistisk. Johnson udskilte to faser i denne proces: den første var en handels- og købmandskapitalistisk fase, hvor skrædderne opbyggede lagre og kom i et afhængighedsforhold til leverandørerne, dvs. købmændene. Anden fase var kendetegnet ved ændringer i produktionsforholdene, først og fremmest ved en forøgelse af arbejdsstyrken og skabelsen af større produktionsenheder, med andre ord konfektionsindustriens opkomst. I løbet af denne proces udviklede skrædderne en karakteristisk "fagbevidsthed" – "craft consciousness". Disse skræddere udviklede en radikalitet, som udgjorde den ene fløj af den tidlige franske arbejderbevægelse. Form og ideologi i de parisiske skrædderes kamp afspejlede de særlige træk ved deres håndværkerfortid, mente Johnson. Hos dem udviklede der sig en magtfuld og militant, men også begrænset håndværker-bevidsthed – "a powerful and militant, yet essentially limited craft consciousness".

Det andet mønster var som nævnt det, som Johnson fandt i den mindre provinsby, der var domineret af en enkelt stor industri. Tekstilarbejderne i Lodève var, med Johnsons ord, "mere rigtige proletarer". De kunne i højere grad betragtes som prototypen på det moderne industrielle proletariat, "harbingers as they were of industrial unionism and class-conscious socialism". Hvor der var en faglig begrænsning hos skrædderne i Paris, var der i stedet en geografisk begrænsning hos tekstilarbejderne i Lodève.^{xiv}

William H. Sewell har også arbejdet med tesen om den "ujævne udvikling" af kapitalismen, og i en form for kritisk dialog med Johnson har Sewell på den ene side erklæret sig enig i tesen om de forskellige proletariseringsmønstre, men på den anden side anfægtet den grundlæggende materialistiske tolkningsmodel, der ligger i Johnsons teser, ifølge hvilken forskellige proletariseringsmønstre gav grundlag for forskellige typer af arbejderbevidsthed. Sewell har undersøgt dokarbejderne i Marseilles, Hvor skrædderne i Paris ifølge Johnson blev drevet i radikal retning som følge af arbejdets omstrukturering (degradering), var det for havnearbejderne i Marseille nærmest modsat. De følte sig tiltrukket af revolutionær politik på trods af deres privilegerede stilling. Her var det ifølge Sewell snarere politiske faktorer, der fremkaldte radikaliseringsen.

Interessant er her Ronald Aminzades undersøgelse af Toulouse i artiklen "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse". Her

undersøger han opkomsten af en ”klassesolidaritet” i Toulouse op igennem det 19. århundrede. Også i Toulouse indtog radikale håndværkere en ledende rolle. Det var ikke de mest forarmede grupper i byen, der gik markerede sig i bevægelsen. ”Although the proletarianization that marked the rise of new forms of industrial capitalist production during the nineteenth century played a key role in changing working-class solidarities, it was not among the most proletarianized workers that the solidarities of social class were strongest. Artisanal workers in crisis-ridden handicraft industry, who faced the threat of proletarianization from the emergence of new forms of industrial capitalist production were the most class-conscious workers and the most actively involved participants in the class struggles of the period. Class solidarities were not the direct outcome of the rise of factories or of sweated industry”.^{xv} Det var med andre ord ikke de mest proletariserede arbejdere, der gik forrest i arbejderbevægelsens kamp, men de håndværksmæssigt uddannede folk, der var truet af og frygtede proletarisering.

Ligesom vi må operere med flere industrialiseringsmønstre, kan der udskilles flere proletariseringsmønstre. Der var den selvstændige håndværker, der blev fabriksarbejder; måske lige som hans svende, der forlod håndværket for at få arbejde i industrien. Der var væksten i de nye grupper af arbejdere, som kom fra landdistrikterne og fandt arbejde i industrien. På forskellige måder oplevede arbejdere forandringer i deres arbejdsliv, som kan samles under det overordnede begreb proletarisering.

Er proletarisering så det nye begreb, der skal indtage førstepladsen i stedet for industrialisering? Skal vi interessere os for proletariseringsprocesser i stedet for industrialisering? Ikke i stedet for – må svaret være; industrialiseringsprocessen må stadig indtage en central plads. Men proletarisering omfatter et bredt spektrum af forandringer, som er nødvendige for at forstå arbejderbevægelsens tidlige udvikling. I mine øjne må vi se på begrebet proletarisering på samme måde som industrialisering. Der er forskellige proletariseringsmønstre, og det er her værd at pointere, at proletarisering ikke nødvendigvis var lig med et fald ned ad den sociale rangstige. Når smedesvenden efter udstået læretid forlod den lille grovsmedje i Vestjylland, opgav drømmen om en gang selv at blive mester for i stedet at flytte til den store by og få arbejde i en moderne maskinfabrik, var det ikke nødvendigvis et skridt nedad på den sociale rangstige. Når den selvstændige skomagermester opgav selvstændigheden og fik arbejde på en skotøjsfabrik, oplevede han måske heller ikke skiftet som et fald, selv om der klart var tale om en proletarisering. Skridtet fra selvstændig håndværker til faglært arbejder i industrien var ikke nødvendigvis et fald og under alle omstændigheder ville det ofte være et skifte til bedre arbejdsforhold. Det er

værd at bemærke, at få danske arbejdere dyrkede det gamle håndværk - og de faglige organisationer gjorde det slet ikke. Ingen romantisk aura omgærdede det gamle håndværk. En del udsagn kan tyde på, at arbejdere foretrak fabrikken frem for værkstederne i håndværket. Håndværkere der var vokset op med det gamle håndværk, kunne godt beklage dets forsvinden. Men lige så mange var glad for at blive befriet for sliddet i det gamle håndværk. Der er lige så lidt grund til at idyllisere forholdene i de tidlige fabrikker. Her var der også masser af tungt og beskidt arbejde og i nogle en larm, som må have været ganske forfærdelig. Ofte var lønnen dog bedre i fabrikkerne. Oven i kom forhold, der ikke synes at have meget med selve arbejdet at gøre. For unge kvinder i Køge var arbejde på gummifabrikken Codan på det nærmeste vejen ud i friheden.

III Dekvalificering

Arbejdets dequalificering er et tredje begreb, som kom op i diskussionen om industriens og kapitalismens betydning for arbejdets udvikling. Inden for arbejderhistorien var det især Harry Bravermans *Labour and Monopoly Capital* (1974) – om taylorismen og arbejdets dequalificering – der i halvfjerdserne satte gang i en fornyet debat om industriarbejdets udvikling under kapitalismen. Bravermans bog blev modtaget med begejstring af mange, men blev efter nogen tid også genstand for kritik. I bogen formulerede Braverman en teori om det moderne arbejde, der blev splittet op i mindst mulige enheder, tømt for viden, indhold og mening, samt underlagt tayloristisk disciplinering og organisation; arbejdets forarmelse og arbejderens tab af kontrol over arbejdet var de centrale hovedingredienser i Bravermans tese.^{xvi} Kritikken gik bl.a. på, at Braverman var alt for generaliserende og negativ i sit syn på arbejdets forandring under den sene kapitalisme.^{xvii} Men mange lod sig også inspirere af Braverman, uden nødvendigvis at godtage teorien i sin helhed. Det var bl.a. tilfældet i Sverige, hvor Bravermans teori ifølge Sten O. Karlsson på det nærmeste blev et uomgængeligt udgangspunkt for enhver undersøgelse af industriarbejdets forandring og arbejdernes stilling i den udviklede kapitalismes epoke.^{xviii}

Bravermans bog blev inspiration for flere af de store undersøgelser i det svenske projekt om "Arbejdets historie". Det skulle dog vise sig, at konklusionerne på deres undersøgelser ikke uden videre bekræftede Bravermans tese, men pegede i anden retning. Det var selvsagt afhængigt af, hvilke perioder, brancher og typer af virksomheder undersøgelserne beskæftigede sig med. I store virksomheder med serieproduktion spillede tayloristiske organisationsprincipper en betydelig rolle i de første årtier af det 20. århundrede. I mindre virksomheder med enkeltstykkeproduktion eller produktion i små serier var der grænser for, i hvilken udstrækning taylorismens principper blev taget i anvendelse. Der var næppe

heller tvivl om, at interessen for den renlivede taylorisme aftog, da den første begejstring havde lagt sig. Resultatet af de svenske undersøgelser blev ifølge Sten O. Karlsson en slags svensk modbillede til Bravermans degraderings- og kontrolteori. ”Svenske industriarbejdere havde på grund af produktionens diversificering, deres faglige disciplin og evne til kreativt at udnytte akkordsystemet for en stor del haft held til at bevare både faglige kvalifikationer og arbejdsautonomi på en måde, som samtidig gavnede virksomhedernes lønsomhed”.^{xix} Den faglærte arbejder fastholdt sin stilling og frihed i arbejdet, og det var til virksomhedernes fordel. Arbejdere kunne ikke blot betragtes som viljesløse ofre og objekter for taylorismen. Braverman havde glemt ”den daglige klassekamp” – klassekampen på fabriksgulvet.

Karlsson omtaler blandt mange andre Ulla Wikanders store undersøgelse af kvindelige industriarbejderes arbejde på en stor svensk virksomhed over en lang periode – porcelænsfabrikken Gustavsberg 1880-1980. Wikander tog ikke udgangspunkt i Braverman, men i nyere feministisk teori (om kønsbetinget undertrykkelse og ulighed i arbejdet), men hendes konklusioner endte ifølge Karlsson med at understøtte Bravermans teori om arbejdets dequalificering i den moderne industri.^{xx}

Trods kritikken fanger Bravermans teori en tendens i den moderne kapitalistiske udvikling, samtidig med at det selvsagt er for simpelt at karakterisere den generelle udvikling i kapitalismen alene ved begrebet dequalificering. Siden det 19. århundrede har arbejdets udvikling været kendetegnet ved både dequalificering og opkvalificering. Nogle typer af arbejde har oplevet dequalificering, andre opkvalificering, for mange har der været elementer af begge; og generelt har der været tale om fremkomsten af meget nyt arbejde og meget ”gammelt arbejde”, der er forsvundet.

I engelsk arbejderhistorie har flere forsøgt at give svar på, hvornår dequalificeringen i bredere forstand er slået igennem og vurdere dequalificeringens betydning for arbejderbevægelsens udvikling. Det er næppe helt forkert at sige, at tendensen er gået i retning af at forskyde dequalificeringen til stadig senere tidspunkter i det 19. århundrede.

I en dansk sammenhæng er det svært at påvise mere udstrakt anvendelse af taylorismen før Anden Verdenskrig. Den egentlige rationaliseringsbevægelse hører til i efterkrigstiden. Der var eksempler før krigen, de mest kendte er de amerikanske bilsamlefabrikker, som blev anlagt i København efter Første Verdenskrig, Københavns fodtøjsfabrik, der gik over til samlebåndsprincippet

sidst i 1920'erne, plus enkelte tekstilfabrikker i 1930'erne, og flere andre, der er knap så kendte.

Både i dansk og international arbejderbevægelse var rationaliseringen genstand for diskussioner. Generelt var holdningen positiv, således forstået at fagbevægelsen ikke kunne eller ville gå imod rationalisering, men forudsætningen for fagbevægelsens medvirken ved rationalisering var, at arbejderne også høstede de fordele af det mere effektive arbejde, som rationaliseringen førte med sig. I mange tilfælde ledsagedes det med krav om udbygning af tillidsmandsinstitutionen,

Bravermans tese om industriarbejdets dequalificering under den moderne kapitalisme indfanger nogle korrekte tendenser, men gælder ikke som generel karakteristik. I dansk håndværk og industri oplevede meget få arbejdergrupper en sådan dequalificeringsproces, som Braverman beskriver, hvor det faglige vidensindhold fjernes fra arbejderen og arbejdet efterfølgende splittes op i små målbare og udskiftelige dele. I en dansk sammenhæng var meget fabriksarbejde i virkeligheden nyt, og mange fabrikker mistede først deres værkstedspræg efter Anden Verdenskrig.

IV Modernisering

Modernisering er endnu et af de store begreber, som det vil være relevant at diskutere, ikke mindst fordi begrebet "det moderne arbejde" har stået centralt i studier af arbejdets historie.^{xxi} Det vandt frem i samfundsvidenskaberne efter 1945, måske især inden for sociologi, økonomi og antropologi. I de klassiske formuleringer blev moderniseringen set i sammenhæng med industrialiseringen og arbejdsdelingens udbredelse. Nogle har set de samfundsopløsende perspektiver i den omsiggribende arbejdsdeling, men et af sociologiens klassiske værker var netop Emile Durkheims bog om arbejdsdelingen, og Durkheim frygtede ikke arbejdsdelingen, men mente tværtimod, at den bidrog til at binde samfundet sammen i en organisk solidaritet, hvor alle var afhængige af alle; arbejdsdelingen styrkede ifølge Durkheim det moderne samfunds sammenhængskraft – for nu at bruge et meget benyttet ord. Den økonomi-historiske version af moderniseringsteorien forbindes normalt med Walt Rostows navn, og inden for politologien forbindes moderniseringsteorien med Seymour Lipsets tese om sammenhængen mellem modernisering og demokrati. Jo rigere en nation er, desto større chancen for demokrati, som Tim Knudsen har sammenfattet tesen.^{xxii} Det ville være nærliggende at stille spørgsmålet, om udviklingen af det faglige demokrati kan forklares ud fra de samme teorier, som gælder for det politiske demokrati. Der har været stor interesse for

moderniseringsteorien og –begrebet op igennem 1980'erne og 90'erne og bl.a. været et centralt tema i den engelske sociolog Anthony Giddens' omfattende forfatterskab. Det er ikke mindst Anthony Giddens, der har været det teoretiske udgangspunkt for Lars K. Christensens undersøgelse af det moderne arbejdes udvikling fra 1890'erne til 1940.^{xxiii} jeg har også valgt at anvende begrebet det moderne arbejde om det nye arbejde, der skabtes af industrialisering og modernisering i det halve århundrede før Første Verdenskrig.

Moderniseringsbegrebet er ikke uproblematisk; det er siden fremkomsten blevet kritiseret på forskellig vis, langt hen med rette. Det er ikke stedet her at gå ind i denne diskussion; jeg vil nøjes med at henvise til Reinhard Bendix' forsøg på nytænkning af begrebet – som blev trykt i et efterskrift til halvfjerds-udgaven af *Nation-Building and Citizenship* (1974). Det var Bendix's opfattelse, at moderniseringstænkningen var forblevet fanget i den dikotomiske modsætning, der blev opstillet af den klassiske oplysningstænkning og de store samfundsteorier i det 18. og 19. århundrede mellem det traditionelle samfund og det moderne samfund, med den franske politiske og den engelske industrielle revolution som de to historiske begivenheder, der skilte det traditionelle fra det moderne samfund. Bendix mente også, at det "traditionelle" moderniseringsbegreb overbetonedede den økonomiske side af moderniseringen og arbejdsdelingens betydning. Ifølge Bendix burde moderniseringen tænkes bredere; ideologiske og politiske faktorer skulle medtænkes; og netop nationsbygning og borgerskabstanken var to dimensioner, han inddrog.^{xxiv}

I den forstand byggede Charles Tilly videre på Bendix, når han i en kritik af ældre historieskrivning om den industrielle revolution anlagde et makroperspektiv, der søgte at sammentænke kapitalismens udvikling med de moderne nationale staters fremvækst. Tilly mente, at den nye socialhistorie generelt havde gjort op med forestillingen om et skarpt brud mellem det traditionelle samfund – "the traditional past" – og tiden efter den industrielle revolution.^{xxv} Tilly fremhævede både dynamikken og mobiliteten i de "traditionelle" samfund før den industrielle revolution og kontinuiteten fra det gamle over i det nye. Herefter kunne der spørges, om der overhovedet er elementer af et brud tilbage? Kritikken af den skarpe modstilling mellem det traditionelle og det moderne samfund som to helt adskilte samfundstyper er under alle omstændigheder på sin plads, og både Bendix og Tilly kan have ret i, at denne dikotomiske tænkning er misvisende, om ikke af andre grunde så fordi det gamle ikke forsvandt i ét hug og blev erstattet af nyt; meget "gammelt" overlevede i det nye. Kontinuitetsbetragtningen må imidlertid ikke fjerne blikket helt for de elementer af brud, som lige så klart gjorde sig gældende. Det er dette element af brud, som er søgt indfanget gennem modstillingen mellem det gamle arbejde og det moderne

arbejde. Som i så mange andre tilfælde har vi at gøre med både brud og kontinuitet.

Når moderniseringsbegrebet skal inddrages her, er det ikke kun for at introducere begrebet det moderne arbejde, som også har været et hovedtema i den foreliggende undersøgelse. Det er tillige for at komme ind på de samfundsmæssige sider af det moderne arbejdes udbredelse. Modernisering er et begreb, der ikke kun vedrører det økonomiske liv, kapitalismens og industriens udvikling, men også de samfundsmæssige forandringer i bredere forstand. Netop sammenhængen mellem arbejdets modernisering og den rettighedstænkning, som oplysningstænknerne satte på den historiske dagsorden er vigtig.

Lars K. Christensen har i sin undersøgelse af det moderne arbejdes udvikling – i første omgang inden for den københavnske maskinindustri og dernæst i tekstilindustrien i Danmark 1895-1940 – set kapitalisme og industrialisme som afgørende drivkræfter i skabelsen af det materielle grundlag for det moderne industriarbejde, som han ser karakteriseret ved fire centrale træk: 1) fabrikken, 2) det abstrakte rum, 3) den abstrakte tid, 4) kompleksiteten. Fabrikken var industriarbejdets ”primære fysiske udtryk – den er industriarbejdets sted”, hedder det.^{xxvi} Men fabrikken var også et abstrakt rum, i kraft af arbejdsdelingen, som indebar, at der kunne eksistere sociale relationer mellem mennesker, som var fysisk adskilt fra hinanden. ”Det rum som den enkelte industriarbejder måtte forholde sig til var en kombination af det fysiske og det abstrakte”. Dertil kom opfattelsen af tid som en abstrakt størrelse, der kunne måles og inddeles i standardiserede enheder. Med kompleksiteten i arbejdet sigtedes både til indvirkningen af ny teknologi og den overordnede rationalisering af arbejdet, som for eksempel kom til udtryk i komplicerede lønssystemer. Med skabelsen af det moderne industriarbejde skete der også forandringer af arbejdets kultur, hvilket kom til udtryk i idéen om den respektable arbejder. ”Respektabiliteten var arbejderklassens måde at indløse modernitetens personlighedsideal på”, skriver Lars K. Christensen.^{xxvii} Han ser også fagbevægelsen som et element i moderniseringen og det moderne.

Langt hen er det lykkedes for Lars K. Christensen at sammenfatte de centrale dimensioner af det moderne arbejdes udvikling i sine undersøgelser; her samles også fint op på de ældre socialhistoriske studier, som har beskæftiget sig med opkomsten af det moderne arbejde, for eksempel E. P. Thompson i ”Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism” (1967) og Stephen Marglin i ”What do Bosses do?” (1976). Marglin ser primært fabrikken som den fysiske ramme om arbejdskraftens disciplinering snarere end en teknologisk nødvendighed. Begrebet ”det moderne arbejde” er som nævnt også det centrale i min

undersøgelse: Det var lønarbejde, det var kendetegnet ved arbejdsdelingens udbredelse, og frem for alt ved en helt ny arbejdsdisciplin. "Arbejdets modernisering" var ikke bundet til industrien. Vi kan derfor se udbredelsen af det moderne arbejde som en proces, der i bred forstand karakteriserede arbejdets forandring i byerne under den anden industrielle revolutions periode.

Der ligger tillige en pointe i at sammentænke de to dimensioner af moderniseringen: på den ene side den socio-økonomiske og på den anden side de politisk-ideologiske aspekter – forestillinger om lighed og lige rettigheder. Med moderniseringen bevægede samfundet sig fra et standssamfund over i et samfund baseret på tanken om lighed – med Tocqueville "the age of equality". Netop denne konflikt mellem uligheden i samfundets "virkelige" verden og ligheden i tankernes verden blev væsentlig.

V Disciplinering

Arbejdets disciplinering var en vigtig dimension af det moderne arbejdes opkomst og udbredelse. Det var ikke teknologien, forstået som maskinerne, der var det afgørende, men disciplineringen: arbejderne indordning under en ny og meget strammere arbejdsdisciplin. Det var et aspekt af den industrielle revolution, som Sidney Pollard var en af de første til at tage op til grundig historisk behandling, og siden har bl.a. Reinhard Bendix og som nævnt Stephen Marglin arbejdet videre med problematikken om disciplinering.^{xxviii} I *Work and Authority in Industry* (1956) inddrog Bendix bl.a. moderne managementteorier.^{xxix} Men det, der især gør hans fremstilling interessant, er hans sammenkædning af spørgsmålet om disciplinering med den helt generelle problematik om, hvordan den nye klasse af fabrikanter legitimerede deres autoritet på arbejdspladserne. Hvordan søgte ledende industrifolk og deres talsmænd at retfærdiggøre og begrunde, at arbejderne skulle underordne sig en ny fabriksdisciplin og arbejdsgiverens autoritet?

I den industrielle revolutions tidlige fase var det fabrikantens egne fortjenester, der begrundede hans autoritet og ret til at bestemme. "Subordination and discipline are indispensable in economic enterprises. In the Western world, spokesmen of industrial advance were vociferous in their praise of individual effort and in the defending the right of the successful man to manage his property as he saw fit."^{xxx} Denne autoritet blev ifølge Bendix også benyttet som argument for at forhindre de ansatte i at slutte sig sammen i fagforeninger. "In the ideal world of laissez-faire employers, the right to combine is theirs alone based on the rights of property-ownership. The worker's right to combine is usurpation, an illegitimate interference with the inalienable right of property-

owners”.^{xxx} Tankegangen var således, at fabrikkerne i kraft af egne kvalifikationer og fortjenester havde gjort sig fortjent til at kommandere. ”Qualities of excellence were attributed to employers or managers which made them appear worth of the position they occupied”.

Ifølge Bendix gennemgik ledelsesideologien en udvikling fra en tidlig traditionalisme eller ”afhængighedsteori” til moderne management-teorier. Ved den industrielle revolutions start rådede der ”an ideology of traditionalism” eller med John Stuart Mills ord ”a theory of dependence”: arbejderne var som børn, der var afhængige af andre, som nogen måtte tage sig af og sørge for. Det var patriarkalismens tankegang, ifølge hvilken den fattige arbejder ikke kunne klare sig selv, og fabrikanten havde et socialt ansvar. I den efterfølgende liberale laissez-faire epoke forkastedes hele ideen om overklassens sociale ansvar, og fattigdommen blev tilsvarende gjort til noget selvforskyldt; enhver var sin egen lykkes smed og måtte selv gøre noget for ved egen kraft at komme op i samfundet. Hen mod slutningen af det 19. århundrede udviklede forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere sig ifølge Bendix til en regulær kamp for eksistensen, udtrykt i et militant sprog. ”The militant language of an ethics of the jungle was applied to the relations between employers and workers. Riches and poverty merely reflect differences of ability and effort. The employer’s success is evidence of his fitness for survival, and as such justifies his absolute authority over the enterprise”. Det var i virkeligheden den sociale darwinismes sprog. Det kunne gå, så længe fabrikkerne blev ledet af deres ejere, men vanskeligheder opstod, da scientific management bevægelsen gjorde sit indtog. Rationaliseringseksperter og andre kunne ikke gøre krav på samme autoritet som de, der havde skabt fabrikkerne. Sammenfattende konkluderede Bendix: ”Thus, over the past two hundred years, managerial ideologies in Anglo-American civilization have changed from ”the theory of dependence” to laissez-faire, to Social Darwinism, and finally to the ”human relations” approach”.^{xxx} Bendix undersøgte ikke problemstillingen fra arbejderside, men det vil næppe være forkert at hævde, at efterhånden som fagforeningerne voksede sig stærke, anfægtede de denne arbejdsgivernes uindskrænkede ledelsesret under henvisning til arbejdets ret til medbestemmelse.

Michelle Perrot har også forsøgt at formulere nogle mere synteseagtige teser om den industrielle disciplins udvikling (primært på et fransk materiale). Perrot mener at kunne tale om tre stadier i den industrielle disciplins udvikling i det 19. århundrede: Den første fase, der indledtes i det 18. århundrede, var kendetegnet ved opsyn eller overvågning – ”The Age of Surveillance”. I denne tidlige fase var familiens disciplinære funktioner og paternalismen vigtige elementer. Med tiden viste de sig utilstrækkelige, og fabrikken måtte udvikle sin egen disciplin.

Det skete i den anden fase – ”The classical Age of Factory Discipline” – med opsynsmænd, formænd og værkstedsregulativer, med bøder for brud på reglerne osv. I slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede begyndte arbejderne at gøre oprør mod dette system, som de sammenlignede med et fængsel; de ville ikke finde sig i nedværdigende behandling, og det førte til konflikter. Denne ”disciplinkrise” blev indledningen til den tredje fase, der var kendetegnet ved nye management teorier og opkomsten af en regulær videnskab om arbejdet (arbejdsstudier).^{xxxiii}

Som eksempel på et empirisk studie, der har vægtet problematikken om arbejdets disciplinering, kunne nævnes Richard Prices undersøgelse af engelske bygningsarbejdere før Første Verdenskrig i *Masters, Unions and Men. Work Control in Building and the Rise of Labour 1830-1914* (1980). Selv om bygningsarbejdere overalt i Europa udgjorde en stor gruppe arbejdere og flere fag, kan de ikke siges at have været genstand for mange undersøgelser. Udgangspunkt for Prices studie er spændingen mellem tradition og forandring i byggefagene, herunder traditioner for hvordan faglige uenigheder og konflikter løses. Disse traditioner var bl.a. betinget af en struktur med små og mindre virksomheder. Forholdene ændrede sig op igennem 1820’erne og 30’erne, hvor der opstod store entreprenørvirksomheder, der påtog sig total-entrepriser, der stillede krav om uindskrænkede (totale) ledelsesbeføjelser, hvilket afstedkom konflikter. De mange og store konflikter i 1833, 1841, 1846 og 1859 var i Richard Prices optik de dramatiske udslag af sammenstødet mellem ”de disciplinære behov, som fulgte med de store entrepriser, og arbejdernes forsøg på fortsat at kunne kontrollere produktionsprocessen”. Fra 1860’erne startede udviklingen af formaliserede fagretslige relationer. Price ser indførelsen af timeløn i stedet for dagløn som et første skridt i den retning. For mestrene var det vigtigt, at arbejderne kunne se en direkte sammenhæng mellem lønnens størrelse og antallet af timer, de arbejdede. Jo flere timer de arbejdede, jo mere ville de tjene. Målet var for arbejdsgiverne ”industrial discipline”, altså en stærkere arbejdsdisciplin. Under det fagretslige system, som blev opbygget fra 1870’erne, blev fagforeningerne en slags garanter for arbejdsdisciplinen, og som modydelsen fra arbejdsgiverside var en anerkendelse af fagforeningerne. Price ser også denne udvikling som udtryk for behovet for at formalisere rammerne omkring arbejdsdisciplinen. Den engelske bygningsarbejder havde tidligere sat en ære i at passe sit arbejde ordentligt; med tiden var det ikke længere nok; den indre motivation skulle suppleres med et formaliseret regelsæt.^{xxxiv} Richard Prices undersøgelse af bygningsarbejdernes faglige historie understøtter opfattelsen af, at kernen i problematikken er de håndværkernes overleverede forestillinger om autonomi og selvbestemmelse, der konfronteres med den moderne kapitalismes krav om arbejdsdisciplin.

Problematikken om arbejdsgivernes ledelsesret og arbejdets disciplinering er således interessant både fra arbejdsgiverens og arbejderens synsvinkel: Med hvilke begrundelser argumenterede de for deres krav? På begge sider spillede arbejdsideologien ind. Hvor arbejdsgivere begrundede deres ret til at bestemme i eget hus med egne fortjenester, legitimerede arbejderne deres krav om medindflydelse med arbejdet og deres faglige uddannelse: Den der havde uddannet sig i et fag, havde også en vis ret til at være medbestemmende om fagets forhold.

VI Klasser

Lige siden Karl Marx og Friedrich Engels udsendte *Det kommunistiske Manifest* og skrev, at al historie er klassekampens historie, er der kommet et væld af skrifter om klasse og klassesdannelse. Arbejderbevægelsens udvikling, i form fagforeninger, politiske partier m.m. var led i en klassesdannelsesproces. Arbejderbevægelsen repræsenterede en særlig klasse i samfundet og formulerede dennes faglige og politiske interesser, og med afsæt i den materialistiske historieopfattelse var det almindeligt at give klassesdannelsen en solid økonomisk forankring. Der var dog enkelte som den ungarsk fødte sociolog Karl Polanyi, der tidligt tænkte klasser i kulturelle termer, og den engelske historiker E. P. Thompson kunne ses som en fortsættelse af denne social- og kulturhistoriske trend.

E.P. Thompsons bog *The Making of the English Working Class* (1963) blev på flere måder nyskabende inden for arbejderhistorien, ikke mindst i kraft af hans indledende betragtninger om begrebet klasse. Thompson formulerede sig her i meget direkte opposition til de historieskrivere og samfundsforskere, der behandlede klasse som en sociologisk kategori, hvor arbejdere og andre erhvervsgrupper mere eller mindre systematisk kunne indplaceres. Efter Thompsons opfattelse var klasse et historisk fænomen og en relation. Disse synspunkter udfoldede Thompson kort i nogle meget citerede passager i indledningen til bogen:

”By class I understand a historical phenomenon, unifying a number of disparate and seemingly unconnected events, both in the raw material of experience and in consciousness. I emphasize that it is a historical phenomenon which in fact happens (and can be shown to have happened) in human relationships.”

“If we stop history at a given point, then there are no classes but simply a multitude of individuals with a multitude of experiences. But if we watch these men over an adequate period of social change, we observe patterns in

their relationships, their ideas, and their institutions. Class is defined by men as they live their own history, and, in the end, this is its only definition.

... class is a cultural as much as an economic formation that I have been cautious as to generalizing beyond English experience”.^{xxxv}

Dette er nok nogle af de mest citerede dele af bogen. Mange er muligvis ikke kommet længere end til forordet, men budskabet er også klart: Klasser skal studeres over tid, klasser er ikke noget, der bare er der, og som eksisterer uafhængigt af tid og rum; klasser skabes – af de mennesker, der udgør klasserne. For Thompson var klasser og klassesdannelse i lige så høj grad et kulturelt fænomen; han rettede fokus mod folks erfaringer og kultur, mod handlinger og værdinormer. Thompson mente heller ikke, at klasser eksisterede uafhængigt af de mennesker, der udgjorde klassen, og som havde erkendt sig som en del af klassen.

Klasser eksisterer således ikke som afgrænsede og sammenhængende enheder, der ser sig omkring, finder en klassefjende og så indleder en klassekamp, som Thompson udtrykte det i anden sammenhæng. Tværtimod, folk befinder sig i et samfund, der er struktureret på forskellige måder; de oplever udbytning, bliver utilfredse, de identificerer nogle konfliktområder og kamptemaer, som de derpå begynder at kæmpe om; og i løbet af denne kamp opdager og erkender de sig selv som klasser. Således har E. P. Thompson beskrevet klassesdannelsesprocessen i en anden berømt artikel om England i det 18. århundrede, ”klassekamp uden klasser”.^{xxxvi} Thompsons tilgang til klasseproblematikken adskilte sig således på afgørende punkter fra den ældre marxistiske opfattelse, ifølge hvilken klasser eksisterede i objektiv forstand, som social og økonomisk klasse, ”an sich”, hvorefter klassens medlemmer ville erkende sig selv som klasse, udvikle en klassebevidsthed og blive en klasse ”for sig selv” – ”für sich”. Klassen havde i den marxistiske opfattelse en objektiv eksistens, men kunne mangle den subjektive, dvs. bevidsthedsmæssige erkendelse heraf. Thompson mente ikke, at klasser eksisterede, før klasser havde erkendt sig selv som klasser. Trods dette synspunkt havde han stadig et materialistisk udgangspunkt, eftersom det var udbytning og undertrykkelse ude i ”den virkelige verden”, der skabte grundlaget for klassebevidsthedens dannelse. Når de udbyttede mennesker oplevede eller erfarede denne udbytning, fandt den for grov eller hvad det end måtte være, så reagerede de, på de måder som deres normer og værdier tilsagde dem; konflikten ville skabe klasser, der erkendte deres modsætningsforhold til andre klasser.

Det er ikke stedet her at gå ind i en diskussion af klassebegrebet, heller ikke at gå ind i den omfattende diskussion, der har været i forlængelse af E. P.

Thompson. Jeg skal blot nævne Göran Salmonsson, som i indledningen til sin bog om det svenske Jern- og Metalarbejderforbund 1888-1902 giver en god sammenfatning af nogle hovedpositioner i reaktionen på Thompson. På den ene side har der været dem, der har slået til lyd for at give organisationerne og de formelle institutioner en større rolle i den arbejderhistoriske forskning. Synspunktet skal ikke forstås som en tilbagevenden til den gamle arbejderhistorie, som den så ud, før den blev anfægtet af den "nye arbejderhistorie" og senere "historie fra neden". Snarere slog den til lyd for "en ny syntese", som genindføjede fagforeninger "som en kritisk komponent af den proletariske erfaring i arbejderne dagligdag". Heroverfor har der været den såkaldte sproglige vending, hvor opfattelsen i Patrick Joyces udlægning blev, at klasserne ikke eksisterede som sådan, som realiteter, før de kom til verden gennem sprog og fortolkningsrammer som "kollektive identiteter": Klasser "like any other collective 'social' subject, is seen to be an imagined form, not something given in a 'real' world beyond this form". Uanset hvilken position, man måtte vælge at indtage, spiller organisationerne en mere aktiv rolle som de, der aktivt bidrager til at skabe den klassesolidaritet, som den proklamerer og for så vidt selv lever af.^{xxxvii} Göran Salmonssons egen undersøgelse var inspireret af disse nye fortolkninger af klassebegrebet, og han ville vise, hvordan det svenske Jern- og metalarbejderforbund selv var med til at institutionalisere de normer og principper for handling, som svarede til den fortolkningsramme den selv virkede på grundlag af, nemlig den at klasser varreal forekommende fænomener og at forbundets organisering af arbejderne var i pagt med tendenserne i den samfundsmæssige udvikling.

Herhjemme har Niels Jul Nielsen valgt helt at opgive klassebegrebet. I sine studier af ledelse, arbejdere og arbejdslivet på Burmeister & Wain har Niels Jul Nielsen udskiftet klasse med begrebet livsform, fordi klassebegrebet ikke giver noget bud på arbejderklassens differentiering – med hans egne ord: "Klassebegrebet forklarer således ikke teoretisk, hvad der er på spil, når lønarbejdere indbyrdes optræder i modsætning til hinanden, når faglærte søger at udgrænse ufaglærte fra bestemte stykker arbejde, når kvinder forbeholder sig eksklusiv ret til bestemte funktioner, når nogle arbejdergrupper distancerer sig fra andre ved grovkornet adfærd (eller modsat, ved at efterligne 'borgerskabets' livsmønster) – sådanne brydninger 'forklares' blot som varierende afvigelser i forhold til den 'egentlige' arbejderkulturelle enhed". Sådanne brydninger er livsformsbegrebet bedre i stand til at forklare, mener Niels Jul Nielsen, fordi lønarbejderlivsformen "er en teori om reproduktion, klassebegrebet en om revolution".^{xxxviii}

Det forhold at arbejdere indbyrdes er i konflikt, eller at der eksisterer flere arbejderpartier med hver sit bud på en socialistisk politik er næppe i sig selv et holdbart argument imod klassebegrebet. Hele den marxistiske teori er vel grundlæggende en teori om, hvorfor kapitalismen ikke uafladeligt er kastet ud i opsplittende klassekamp, men faktisk reproducerer sig selv ganske fredeligt igennem lange perioder; men også i særlige situationer vil skabe forudsætninger for klassekampe. Følger vi Thompsons tankemåder vil klassebegrebet være helt centralt for studiet af arbejderbevægelsens historie – i hvert fald frem til 1950'erne. Herefter kan man sige, at velfærdsstaten i nogen grad har eroderet klassetænkningen, selv om der stadig eksisterer både underklasser og overklasse i samfundet. Meget går tabt i forståelsen af arbejderbevægelsen, hvis klassebegrebet lades ude af betragtning. Men classesolidaritet eller arbejdernes identifikation af sig selv som del af arbejderklassen er i sagens natur ikke den eneste form for kollektiv identitet, som et moderne menneske har. Alle er bærere af flere former for kollektive identiteter, og klasseidentifikationen har igennem store dele af den moderne kapitalismes historie været en af disse. Den faglige identitet har været en anden – og dertil kommer den nationale, den religiøse osv.

Men ligger der ikke en pointe i, at arbejdslivet skaber en faglig identitet og ikke en klasseidentitet. Både ja og nej. I og med at den faglige identitet baseres på en tænkning om arbejdet og en arbejdsideologi, vil den meget let og smertefrit kunne glide over i en klassetænkning. Faglig identitet og klassetænkning har op igennem arbejderbevægelsens historie ikke haft besvær ved at eksistere side om side. Ikke at de gør det hele tiden, heller ikke at faglig identitet ikke kan skabe modsætninger internt blandt arbejdere eller mellem grupper af arbejdere, sådanne modsætninger og interne konflikter ses hele tiden. Pointen er blot, at det fælles udgangspunkt i arbejdsforholdene både kan skille og forene.

Lige så lidt som klassens enhed og reale eksistens kan tages for givet kan den faglige identitet opfattes som et til alle tider reelt eksisterende fænomen. Arbejderbevægelsens agitatorer kunne ikke tage udgangspunkt i eksistensen af en faglig identitet – endsige en klassebevidsthed; de kunne ikke tage for givet, at der eksisterede en faglig identitet, dvs. en solidaritet i faget, blandt fagets udøvere; den skulle skabes. I den forstand har Göran Salmonsson en pointe.

Som Thompson udtrykte det, så var klassebevidsthed altid "in the making"; i udgangspunktet var der kun individer; kun individer der var sig selv nærmest. Classesolidariteten og klassebevidstheden kunne opstå fra tid til anden. Den faglige identitet er måske lettere at forstå og at agere i forhold til; dels er den mindre omfattende, dels har den et arbejde fælles, et arbejde som fagets udøvere har haft en fælles indgang til, nemlig den samme faglige uddannelse. Men

klassebevidstheden byggede på samme grundsubstans, nemlig arbejdet. Arbejderklassen var den, der arbejdede for andre. Middelklassen arbejdede for sig selv. Overklassen levede af andres arbejde; andres arbejde havde gjort dem rige.

VII Arbejderaristokratiet

I det foregående er de "radikale håndværkere" nævnt flere gange, fordi det i en europæisk sammenhæng ofte var håndværkere, der gik i spidsen, både i den tidlige fagforeningsbevægelse og i de tidlige socialistiske bevægelser. På dette sted er der grund til at behandle det modsatte synspunkt, nemlig det der ser håndværkerne som et moderat (og modererende) element i arbejderbevægelsen. Frem for at se håndværkerne som en særlig radikal gruppe blev det sidst i det 19. århundrede tværtimod mere almindeligt at se håndværkerne som et konservativt og reformistisk element i arbejderbevægelsen. Det var bl.a. denne opfattelse, der kom til udtryk i begrebet "arbejderaristokrati", der skulle karakterisere de udpræget forsigtige og moderate elementer i bevægelsen.

Arbejderaristokrati-begrebet stammer egentlig tilbage til 1830'erne, og det kom frem igen i 1860'erne i forbindelse med diskussionen om valgreformen i England. I England omkring 1870, var man ikke i tvivl om, at der eksisterede et arbejderaristokrati, eller at nogle arbejdere tilhørte dette arbejderaristokrati: "The working man belonging to the upper class of his order is a member of the aristocracy of the working class. He is a man of some culture, is well read in political and social history ... His self respect is also well developed" (*The Reformer*, 5 November 1870).^{xxxix} George Potter, selv fremtrædende fagforeningsleder og radikal journalist, havde skrevet ovennævnte karakteristik af "arbejderaristokraten" – som altså var i besiddelse af "en vis kultur" og læste bøger. Fra borgerlig-liberal side var synspunktet sidst i 1860'erne, at det ville være rimeligt og under alle omstændigheder politisk stabiliserende at udvide valgretten, således at "ordentlige" og "respektable" arbejdere kunne få andel i valgretten. Disse "respektable" arbejdere kunne efter liberal opfattelse udgøre et stabiliserende og samfundsbevarende element i det konflikthærgede England.

Friedrich Engels tog problematikken op igen i 1890'erne, da han forsøgte at give en forklaring på moderationen og den manglende socialisme i den engelske arbejderbevægelse. Ifølge Engels skyldtes englændernes moderation, at den engelske arbejderklasse nød godt af og levede højt på den engelske imperialismes ekstra-profit; derfor afviste de engelske arbejdere den revolutionære socialisme og foretrak reformistiske fabianere og lignende. Op til den russiske revolution skærpede Lenin tesen ved at tale om, at arbejderklassen i

de imperialistiske centre var bestukket af ekstra-profitterne fra den kapitalistiske udbytning af kolonierne. Disse "bestukne" lag af arbejderklassen udgjorde ifølge teorien et "arbejderaristokrati". Kernen i tesen om arbejderaristokratiet var således, at der var en snæver sammenhæng mellem en privilegeret økonomisk stilling i samfundet og politisk moderation.

Arbejderaristokrati-tesen brød med den traditionelle opfattelse i marxismen, at der med den industri-kapitalistiske udvikling skabtes et stadigt voksende proletariat, der stod samlet over for kapitalistklassen. Ifølge arbejderaristokrati-tesen var det i det mindste ikke en samlet, homogen og klassebevidst arbejderklasse, men en delt og splittet klasse.

Teorien om "arbejderaristokratiet" rejste således helt grundlæggende spørgsmål om den nye arbejderklasse: Skabte den industrielle revolution en homogen eller en differentieret arbejderklasse. I gængs marxistisk tænkning ville den industrielle revolution afskaffe de gamle håndværk, med deres utallige faggrænser og interne opsplitting, og i stedet frembringe en ny (løn)arbejderklasse, der var forenet i en fælles afhængighed af kapitalen og ved det fælles lønarbejde; de var alle industriarbejdere. Den splittede håndværkerstand ville blive afløst af det forenede industriproletariat. For det andet rejste den spørgsmålet om sammenhængen mellem bedre levevilkår og politisk moderation. Var det nødvendigvis sådan, at de bedst stillede arbejdere var de mest moderate, som forførte arbejderbevægelsen ud af reformismens afveje? For det tredje var der et spørgsmål om terminologi og begrebets indhold: Skal arbejderaristokratiet forstås som en arbejderklasse som helhed, for eksempel den engelske arbejderklasse, den europæiske, den vesteuropæiske arbejderklasse, eller er der tale om enkelte grupper inden for de nationale arbejderklasser, for eksempel bestemte fag?

Fagbevægelsen blev en del af samtidens diskussion om arbejderaristokratiet, fordi nogle netop så fagforeningerne som arbejderaristokratiets organisationer, hvis primære mål var at forsvare og helst udbygge de i forvejen privilegerede gruppers interesser. Faglig kamp blev her opfattet som de velstillede arbejderes kamp for at bevare egne privilegier. Det har eksempelvis været en udbredt opfattelse i den amerikanske arbejderbevægelse, at det var de velstillede arbejdere, der dannede fagforeninger, der førte ren og skær privilegie-kamp uden hensyn til de dårligst stillede arbejdere.

Det var på den baggrund, Hobsbawm tog nogle af disse spørgsmål vedr. arbejderaristokratiet op til ny diskussion efter Anden Verdenskrig, frem for alt det helt grundlæggende spørgsmål: Findes der et arbejderaristokrati? Giver det

mening at tale om et arbejderaristokrati og i bekræftende fald, hvad konstituerer nogle arbejdere som et arbejderaristokrati? Hobsbawm karakteriserede i sit essay fra 1964 arbejderaristokratiet som de øvre lag i arbejderklassen, der var bedre aflønnet, blev bedre behandlet og i almindelighed blev betragtet som mere ”respektable” og politisk mere moderate end det store flertal af proletariatet”.^{xi} Hobsbawm mente selv, at der eksisterede et arbejderaristokrati i England før Første Verdenskrig og fremhævede de 6 kriterier, som efter hans opfattelse konstituerede et arbejderaristokrati. For det første lønnens størrelse og regelmæssighed, for det andet udsigten til social sikkerhed, for det tredje arbejdsbetingelserne, herunder de overordnede behandling af disse arbejdere, for det fjerde arbejderens relationer til de sociale grupper over og under ham, for det femte hans levevilkår i almindelighed, og endelig udsigten til social opstigning for ham selv og hans børn; ”selvfølgelig er den første uden sammenligning den vigtigste”, bemærkede Hobsbawm, og derfor så han især på den - lønnen. Som grundlag for arbejderaristokratiet pegede Hobsbawm bl.a. på betydningen af den fortsatte eksistens af håndværksmæssige metoder i store dele af den engelske industri, hvilket gav disse faglærte grupper en bedre forhandlingsposition. Han fremhævede også betydningen af den særlige ”håndværker kultur” i arbejderklassen.^{xii}

Diskussionen (og historieskrivningen) om ”arbejderaristokratiet” er omfattende og skal ikke behandles her.^{xiii} Men de centrale spørgsmål er stadig relevante for en forståelse af arbejderbevægelsen og især den faglige bevægelse: For det første kan man spørge, om der overhovedet eksisterer et arbejderaristokrati, og i givet fald om det er meningsfyldt at karakterisere disse øvre lag i arbejderklassen ved begrebet ”arbejderaristokrati”? Er det ikke et begreb, født i en ”gammelmарxistisk” eller leninistisk forestillingsverden? Dernæst er der spørgsmålet om, hvad der i givet fald konstituerer arbejderaristokratiet? I nogle sammenhænge er begrebet blevet benyttet om bestemte fag; for eksempel er typograffaget ofte blevet regnet for et udpræget arbejderaristokrati – først og fremmest på grund af typografernes (bogtrykkernes) læsefærdigheder og belæsthed.^{xiiii} Men begrebet er også blevet benyttet for at give den faglige organisering og kamp en ganske særlig betydning, nemlig som privilegerede arbejdergruppers kamp for at bevare (og udbygge) egne privilegier. Med andre ord fjernes faglig kamp her fra noget, der har med en bredere solidaritet eller klassebevidsthed at gøre, og i stedet reduceres den til egoistisk interessevaretagelse og privilegiekamp.

Jeg vil være enig med dem, der mener, at ordet ikke er det bedste. Men de problemstillinger, som begrebet henviser til, er stadig relevante – som Robert Gray bemærker i sine konklusioner: ”More positively, the labour aristocracy

thesis has helped historians to get beyond a view of the working class as a homogenous entity, and encouraged them to investigate the experience and activity of different groups”.^{xliv} Begrebet har haft sin funktion, fordi det tidligt henledte opmærksomheden på de interne opdelinger i arbejderklassen (blandt arbejdere), og der er stadig al mulig grund til at være opmærksom på de særlige hierarkier i arbejderklassen. Nogle fag eller grupper af arbejdere har en særlig status – høj som lav – der som regel også kom til udtryk i lønnen, men også på andre måder.

Imod anvendelsen af begrebet taler den kategoriske sammenkædning mellem arbejderaristokrati og en forsigtig, moderat politik. Det er alt for simpelt. Faglærte arbejdere var ikke nødvendigvis mere moderate end ufaglærte, højtlønnede ikke nødvendigvis mere moderate end lavtlønnede, og selv om nogle arbejdere var mere velstillede end andre, var der dog grænser for rigdommen. Tages de forhold i betragtning, hvorunder en arbejder eller arbejderfamilie levede i perioden fra 1880’erne til begyndelsen af 1950’erne, forekommer ordet ”aristokrati” i langt de fleste tilfælde misvisende. Så ”aristokratisk” var en velstillet arbejders levevis før 1950 ikke.

Trods skepsis over for det belastede begreb ”arbejderaristokrati” er der stadig grund til at være opmærksom på spørgsmålet om privilegier og betydningen af eliter. Arbejderaristokrati-begrebet henviser til sider af arbejderklassens udvikling og af fagbevægelsens kamp, som uanset ordet er væsentlige at være opmærksom på, herunder det element af privilegiekamp, som vil være til stede i (næsten) al faglig kamp, hvad enten det drejer sig om at opnå eller at forsvare privilegier, man allerede har. Spørgsmålet om privilegier er centralt i ethvert studie af fagbevægelsens historie og må ikke kastes bort med arbejderaristokratibegrebet. Det er også værd at være opmærksom på problematikken vedrørende eliter. I arbejderklassen og i fagbevægelsens historie har der – som i samfundets historie generelt – uafsladeligt været tale om konflikter mellem gamle og nye eliter. Det gælder ikke mindst i lokalhistoriske analyser.

Relevansen af begrebet arbejderaristokrati er måske mere åbenlys i lokalhistoriske studier af arbejderbevægelsen. I Aalborg havde faglærte tobaksarbejdere en særlig status frem til 1950’erne; de blev således hyppigt valgt som formand for fællesorganisationen. I Helsingør havde smede og maskinarbejdere fra Værftet en tilsvarende position. Jeg vil tro, at enhver større provinsby har haft sin ”elite”, og at den i mange tilfælde skulle findes på byens store arbejdspladser. Robert Gray har i sin lille oversigt netop peget på værdien af lokalhistoriske undersøgelser, der har vist, hvordan der i lokalsamfund har

udskilt sig særlige eliter, der ofte er blevet rekrutteret fra forskellige fag, men stadig har udgjort en elite, der har adskilt dem fra andre knap så velstillede dele af arbejderklassen. I disse studier har sigtet også været at komme ud over en for ensidig fokusering på arbejdspladserne. I stedet tegner der sig et billede af arbejdere, der er kommet sammen og efterhånden også kommet til tops gennem de forskellige lokale institutioner.^{xlv}

Der er også særlige fag, som har haft status som elite, for eksempel typograferne? Før 1914 tilhørte karetmagere også eliten af håndværkere. Også ufraglærte havde deres eliter. Murerarbejdsmændene udgjorde en sådan elite. Uden at have gjort det til genstand for en systematisk undersøgelse, kan det imidlertid konstateres, at det ikke er noget, der omtales meget i det store erindringsmateriale fra Nationalmuseet. Undertiden omtales et fag som et ”fint” fag og nogle arbejdere som elite. Men det er spredt. Langt mere udbredt og almindeligt var det at gøre opmærksom på de særligt dygtige eller ”fine” arbejdere i et fag. I mange fag var der arbejdere, der arbejdede for de rige og fine kunder, og disse håndværkere var fagets elite. Vi finder med andre ord forskellige former for eliter i arbejderklassen – de lokaler eliter, de særlige fag og særlige grupper af elitearbejdere i mange fag. Dette er de tre hovedtyper af eliter i arbejderklassen.

Det var i en række tilfælde arbejdere, der tilhørte eliten eller som hørte til de bedre stillede arbejdere, der gik i spidsen for arbejdernes faglige organisering og som de første stiftede egne faglige organisationer. Det er for simpelt at se arbejderbevægelsens opståen som et produkt af simpel nød og elendighed. Det var ikke de dårligst stillede, der først revolterede. Hermed være ikke sagt, at bedrestillede arbejdere var mere solidariske end andre, men blot at de havde interesse i faglig organisering og forståelse for den faglige kamps betydning.

VIII Radikalisering

En simpel sammenkædning af velstillede arbejdere og politisk moderation er således problematisk, og på samme måde kan man ikke uden videre antage, at radikalismen findes blandt proletariserede og forarmede industriarbejdere. I 1976 udsendte den tyske historiker Erhard Lucas bogen *Arbeiterradikalismus* for netop at diskutere problematikken om forskellige former for radikalitet.^{xlvi} Han sammenlignede to opstande i Tyskland i 1920, den ene var en gruppe velorganiserede metalarbejdere, nogle af den socialdemokratiske arbejderbevægelses kernetropper, der nedlagde arbejdet og krævede højere løn og arbejdsråd. Heroverfor var der de proletariserede, i stor udstrækning tilflyttede minearbejdere, der iværksatte en massestrejke og krævede en stor

lønforhøjelse her og nu. Deres aktion var en langt mere voldsom affære, som blev slået ned med hård hånd. Hvad var mest radikalt? To forskellige former for arbejdsliv (og livssammenhænge) gav forskellige former for radikalitet. Nogle ville mene, at der var langt mere radikale perspektiver i arbejderdemokratiet, men hvilken interesse havde den tilrejsende minearbejder i den slags løfter til fremtiden? Han ville have noget her og nu! Erhard Lucas har oplagt en pointe i at skelne mellem forskellige former for radikalitet.

Vi er hermed tilbage ved problematikken om de radikale håndværkere. Arbejderbevægelsens historie er fyldt med håndværkere, og blot et hastigt blik på arbejderbevægelsen før 1914 vil vise, at radikale håndværkere spillede en afgørende rolle; en langt mere fremtrædende rolle end de industriarbejdere, der var udset til at være revolutionens kernetropper. I artiklen "Artisans and Labour Aristocrats" argumenterede Hobsbawm for, at de karakteristiske træk ved den før-industrielle håndværker levede videre under den industrielle revolution og langt op i det 20. århundrede. Hans betragtninger om den præ-industrielle håndværker-ideologi er værd at holde fast i.^{xlvii} Interessante vinkler lægges også frem i Hobsbawm og Scotts artikel om "den politiske skomager". Udover Europa havde skomagere i det 19. århundrede et ry på sig for at være politisk radikale. Hobsbawm og Scott accepterer denne opfattelse; de ser skomagerne som en slags "arbejder intellektuelle", kendetegnet ved både læsefærdigheder og uafhængighed (selvstændighed). De ser en forklaring på skomagerens læsefærdigheder i det forhold, at deres arbejde var stillesiddende og ikke fysisk krævende. Ofte var det folk med en svag fysik, måske endog fysiske skavanker, der blev sat i skomagerlære, og nogle ville mene, at skomagerne kompenserede for deres fysiske svagheder med intellektuelle kapaciteter. De skomagere, der arbejdede på de større værksteder, hørte til i den gruppe af håndværkere, hvor institutionen med "the reader" opstod, dvs. det at en person sad og læste højt fra avisen (eller anden litteratur), mens de andre arbejdede. Andre skomagere arbejdede alene som landsbyhåndværkere og havde god tid til at tænke og filosofere. Dertil kom det materielle faktum, at skomagerfaget overalt var forbundet med fattigdom. Det hed sig, at "skomagere går barfodede". Sameksistensen af fattigdom og uafhængighed lå således i faget, og det kunne være en forklaring på, hvorfor skomagere hyppigt fremstod som arbejderklassens politikere eller intellektuelle.^{xlviii}

I den nye "nye arbejderhistorie" fra 1970'erne blev det almindeligt at fremhæve håndværkernes rolle i den tidlige arbejderbevægelse, både i en europæisk sammenhæng og i amerikansk arbejderhistorie hvor Alan Dawleys *Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn* (1976) blev banebrydende, sammen med Herbert Gutmans store "essay", "Work, Culture and Society in

Industrializing America 1815-1919" (1976).^{xlix} I en oversigtsartikel fra 1996 giver den amerikanske Richard Stott et godt overblik over de mange håndværkerstudier fra især amerikanske og engelske historikeres side fra 1970'erne og frem, og Stott fremførte her tillige det synspunkt, at den nye arbejderhistories studier af håndværkerne havde reproduceret en række myter om det gamle håndværk og industriens undergravning af den ældre værksteds-kultur.ⁱ Bernard H. Moss kan også have en pointe i, at der undertiden er sket en uheldig sammenblanding af, at det langt hen var faglige arbejdere og ikke håndværkere ("artisans") i gammeldags forstand, der var bærere af den tidlige arbejderbevægelse. I *The Origins of the French Labor Movement 1830-1914* (1976) – med undertitlen: "The Socialism of Skilled Workers" – søger Moss at vende blikket fra håndværkeren til den faglærte arbejder. Moss finder de faglærte arbejdere, der har gjort sig erfaringer med industrien, langt mere interessante end de gamle håndværkere. Ifølge Moss udtrykte de faglærte arbejdere i den tidlige franske arbejderbevægelse en socialisme, der var præget af de håndværksmæssige rødder, men også af den faglærte arbejders erfaringer med industrialiseringen. Moss udtrykker det således, at der i Frankrig før 1914 opstod en form for "fagforenings socialisme", der ville bevare autonomien og integriteten i faget, og det er den, som han betegner som de faglærte arbejderes socialisme. Det var arbejdere, som havde gjort deres erfaringer med industrialiseringen. Kun i enkelte tilfælde fjernede industrien helt grundlaget under de gamle håndværk. "Rather, they underwent a gradual and partial transformation, which eroded the traditional income, security, and status of skilled craftsmen", skriver Moss, og han fortsætter: "Without destroying the crafts, industrialization threatened them with unemployment, division, speed and intensity of labor, and economic decline at least relative to expanding wealth".ⁱⁱ

For den franske arbejderbevægelses vedkommende har Moss udskilt to faser i udviklingen fra 1830 til 1914: En første fase (1830 – 1870'erne) karakteriseret ved bestræbelsen for at opbygge producent-sammenslutninger eller kooperativer, der kunne frigøre fagene fra lønssystemet, en slags kooperativ faglig socialisme, kalder Moss det. Senere (i 1880'erne og 90'erne) blev den kooperative strategi opgivet, og bevægelsen antog en revolutionær faglig socialisme, som sigtede imod at befri fagene ved hjælp af en socialistisk revolution. "In both phases the ultimate goal was a federalist trade socialism in which the means of production would be owned collectively within the framework of a federation of skilled trades".ⁱⁱⁱ I det franske tilfælde har vi således at gøre med en arbejderklasse, et proletariat, der for hovedpartens vedkommende bestod af faglærte arbejdere, der havde deres gang på mindre arbejdspladser, med delvis håndværksmæssig produktion, uden mange maskiner

og kun ringe arbejdsdeling og fabriksdisciplin. Her opstod en form for socialisme, der ville bevare fagets autonomi og integritet.^{liii}

Spørgsmålet om radikaliserings nødvendiggør således overvejelser over begrebet radikalitet. Der har været lagt forskelligt indhold og forskellige betydninger i begrebet "radikalitet": Erhard Lucas så kravet om arbejderdemokrati og arbejdderråd som et udtryk for den velorganiserede faglærte arbejders radikalitet. Moss skrev om "faglig integritet" og "autonomi", Price om autonomi og selvbestemmelse i arbejdsforholdene. Var disse udtryk for håndværker-radikalisme? Var den mere faglig end politisk, eller sammenkædede den netop det faglige og det politiske? Var det en særlig form for socialisme? Det er muligvis fornuftigt at argumentere for, at der findes flere former for "radikalitet" og "radikalisering", og i det mindste at fastholde det synspunkt, at radikalitet kan ændre sig over tid: Det, der var radikalt i det 19. århundrede, er det ikke i det 20. århundrede. Men der kan også tænkes forskellige former for radikalitet eksisterende samtidigt og side om side.

Ordet "radikal" er således blevet benyttet med forskellige betydninger. For nogle er den blotte organisering i arbejderbevægelsen udtryk for en radikalitet; den organiserede arbejder repræsenterer en mere radikal holdning end den uorganiserede. For andre er radikaliserings lig med klassetænkning og tilegnelse af en klasseidentitet; eftersom den klassebevidste arbejder ser sig selv i et modsætningsforhold til kapitalisten og det kapitalistiske samfund; og samtidig adskiller sig fra den arbejder, der blot har en faglig identitet. Man kunne også opfatte den radikale arbejder som en, der vil tage radikale midler i brug i kampen mod kapitalen, til forskel fra moderate arbejder, der kun vil benytte lovlige og fredelige metoder. Radikalitet kan gå på både karakteren af de krav, der rejses, og de kampformer, der anvendes.

Det er ikke så svært at stille spørgsmålene, knap så ligetil at give svar. Er den organiserede arbejder mere radikal end den uorganiserede? Den hurtige indvending ville være, at der intet radikalt er i at slutte sig sammen for at varetage egne interesser eller slås for at bevare gamle privilegier. Det er ikke radikalt, snarere bagstræberisk, ville nogen mene. Ikke desto mindre må det være rigtigt at se selve organiseringen som et udtryk for den enkeltes beslutning om at stille sig sammen med andre arbejds- og klassefæller; organiseringen er udtryk for en erkendelse af fællesskabets betydning. Organiseringen er i sig selv udtryk for erkendelsen af selv at måtte gøre noget; intet kommer af sig selv, heller ikke alene som følge af arbejdsgiverens velvilje. Men bør der ikke indgå et element af klassebevidsthed for at kunne tale om radikaliserings? Den klassebevidste arbejder er vel mere radikal end den arbejder, der blot er

organiseret for at varetage egne økonomiske interesser? Hermed bevæger vi os ind i en diskussion om rangordning af radikalitet; lige netop i denne sammenhæng forekommer det måske mere interessant at søge at forstå og forklare de former for radikalitet, som faktisk er forekommet op igennem arbejderbevægelsens historie. Men ellers jo, således forstået at begrebet radikalitet i videre betydning må bruges om aktiviteter for krav, der rummer perspektiver ud over opfyldelsen af egne økonomiske behov, men sigter mod forbedringer for et mere omfattende fællesskab eller mod demokratiske fremskridt.

I Danmarks førtes i den første fase af fagbevægelsens historie en kamp for at bevare faget (fagene); en kamp som senere blev til en kamp for at bevare den faglærte arbejders stilling på arbejdspladserne. Spørgsmålet er, om denne kamp skal betragtes som udslag af en faglig socialisme, som Moss gør. Moss talte om den faglærte arbejders socialisme, men begrebet virker ikke helt velegnet på danske forhold. I en dansk sammenhæng var "socialismen" overladt til det socialdemokratiske parti. Socialisme og politik var ikke fagbevægelsens anliggende, med mindre de politiske magthavere direkte gik til angreb på fagbevægelsen.

Det er måske en for skarp formulering. For socialiserings-parolen blev også herhjemme det radikale udtryk for en faglig socialisme efter Første Verdenskrig. Dertil kan så bemærkes, at det ikke virker, som om alle dele af fagbevægelsen var lige begejstret for parolen. Dog syntes det store Smedeforbund at have holdt fast i socialiseringskravet. Den vaklende opbakning til socialiseringskravet skal imidlertid ikke skjule blikket for, at der i fagbevægelsen var tanker og krav, der havde perspektiver ud over det rent faglige; tanker som rakte ud over værkstedsgulvet; og som handlede om medlemmernes stilling i samfundet. Det er næppe forkert at se parolen om socialisering som en videreudbygning af de krav om medbestemmelse på arbejdsforholdene, som havde været et hovedtema i europæisk fagbevægelse op igennem det 19. århundrede. Kravet om overenskomster, der var vedtaget af to parter, var det elementære udtryk for denne idé om medbestemmelse. Det videreførtes herhjemme af smedene med deres krav om "værkstedsparlamentarisme" og tillidsmænd i starten af det 20. århundrede. Socialiseringsprogrammet, som rejstes af den europæiske fagbevægelse efter Første Verdenskrig, lå i forlængelse heraf.

Jeg ser disse krav (om medbestemmelse på arbejdsforholdene) som udtryk for en rettighedstænkning, begrundet i arbejdet, som ikke nødvendigvis var begrænset til arbejdspladsen, men som også kunne udstrækkes til samfundet. Den, der arbejder, har rettigheder, burde i hvert fald have det. Netop fordi den

faglige ideologi var begrundet i arbejdet, kunne den i nogle sammenhænge være udpræget faglig og i andre klasseorienteret. Arbejdet var overalt fagligt afgrænset og kunne derfor adskille fag og gøre dem til uforsonlige fjender, men til andre tider også udgøre det forenende på tværs af fag; nogle krav var fagets krav, andre var begrundet i arbejdet, de var de arbejdendes krav. Denne rettighedstænkning var radikal i det 19. århundrede og fortsat op i det 20. århundrede.

IX Køn

Arbejderkvindernes historie og den kønsmæssige arbejdsdeling har været en vigtig del af den nyere arbejderhistorie, og dermed er "køn" blevet et centralt begreb. I 1970'erne så kvindehistorikere det som en vigtig opgave overhovedet at synliggøre arbejderkvinderne, både at påvise kvindernes tilstedeværelse på arbejdspladserne og at vise kvinders faglige og politiske arbejde i organisationerne. "Arbejderkvinder bliver synlige" var titlen på Bente Rosenbeck og Tinne Vammens artikel fra 1981 om halvfjerdsernes historieskrivning. Kvinder skulle ikke længere være "hidden from history". Da Anna-Birte Ravn ti år senere fulgte op med en artikel om firsernes historieskrivning, var der både en mere omfattende forskning at pege på, i tilknytning til teoretiske diskussioner om mål og metoder i kvindehistorien. Synliggørelsen skulle følges op med forklaringer på undertrykkelsen af kvinder som følge af deres køn. Det var netop tidspunktet for debatten om Heidi Hartmanns artikel "The unhappy Marriage of Marxism and Feminism". I sin præsentation af de nye tendenser i arbejderkvindehistorien kom Anna-Birte Ravn bl.a. ind på spørgsmål vedr. en nydefinering af begreber om arbejde og politik, og det var hendes opfattelse, at historikerne i firserne i højere grad havde rettet fokus mod forandringsprocesser og aktører end de strukturelle forudsætninger for kvindearbejdets udvikling, som tidligere havde været centrale temaer. 1980'ernes forskning havde udvidet begrebet om den kvindelige arbejderklasse ved at inddrage nye grupper af kvinder i analyserne (herunder tjenestepiger, kontor og butiksansatte); begrebet om arbejde var blevet udvidet – ved nu også at behandle det ulønnede arbejde; og politik-begrebet var blevet udvidet (ved at betragte både marked, familie og stat som arenaer for køns- og klassekamp).^{liv} Steen O. Karlssons oversigt over svensk arbejdslivshistorie bekræfter det indtryk af en omfattende svensk historieskrivning om kvinders arbejde, som også Anna-Birte Ravn efterlader.

Et centralt tema i 1980'erne var spørgsmålet om det kønsopdelte arbejdsmarked: repræsenterede (medførte) kapitalismen og den industrielle revolution et brud på hidtil gældende former for kønsarbejdsdeling eller var der tale om kontinuitet,

hvor kvinder forblev knyttet til de samme arbejdsområder som tidligere? Anna-Birte Ravn refererede her til flere af de store nordiske undersøgelser af køn og arbejde, herunder den norske historiker Gro Hagemanns disputats om kvindearbejde og kønsarbejdsdeling i norsk beklædningsindustri og telekommunikation 1870–1940; Gro Hagemanns konklusion var, at den nye kønsarbejdsdeling var et resultat af modstridende interesse og konflikter. I svensk historie omtales Anita Göransson og Ulla Wikander og deres studier af det kønsopdelte arbejdsmarked. Ulla Wikanders tese var, at det var hverken kvalifikationer eller fysisk styrke, der bestemte den kønsmæssige arbejdsdeling, men magtforhold mellem kønnene. Både Hagemann, Göransson og Wikander tilsluttede sig tesen om industrikapitalismen som et brud i hidtil gældende former for kønsarbejdsdelingen.^{lv} I en dansk sammenhæng er det ikke mindst Marianne Rostgaard, der har arbejdet med problemstillinger om forandringer i den kønsbetingede arbejdsdeling i industrien og fremdraget konflikterne og kampen om det nye arbejde i industrien, bl.a. betinget af at industrien efterspurgte nye kvalifikationer til afløsning af de gamle kvalifikationer, der var knyttet til de håndværksmæssige færdigheder.^{lvi}

Som afslutning på sin præsentation af firserdebatten omtalte Anna-Birte Ravn også den amerikanske kvindehistoriker Joan W. Scott og hendes bud på, hvordan historieskrivningen kan komme ud over debatten om køn og klasse. En af Scotts pointer er ifølge Anna-Birte Ravn, at historikerne ”bør interessere sig mere for, hvordan erfaringer omsættes til identitet og politisk handling”.^{lvii} Joan Wallact Scott har været en markant skikkelse inden for den nye arbejderhistorie i 1980’erne. I et arbejderhistorisk perspektiv er Scott en af de mest interessante historikere, fordi hun dels har fulgt (og repræsenteret) en hovedstrømning i arbejderhistorien – fra et afsæt i 1970’ernes socialhistorie – og dels har haft arbejdet i fokus. Hun skrev sammen med Eric Hobsbawm i 1980 om den politiske skomager – om skomagernes almindelige ry i Europa for politisk radikalisme; kendt er også hendes kritik af E. P. Thompsons analyse af kvinder i *The Making of the English Working Class*. Op igennem 1980’erne har Scott levere en række vigtige bidrag til problematikken om køn og klasse, hvoraf et udvalg blev samlet og udgivet i bogen *Gender and the Politics of History* (1988). Her definerede Scott sig som ”kvindehistoriker”, og for hende var udgangspunktet, at ”kvindehistorien” (”feminist history”) ikke blot bestod i at tilføje kvinder til historien, men at omskrive historien i lyset heraf. Hermed blev begrebet ”gender” det centrale for Scott. Sigtet hermed var dels at gøre op med den biologiske forståelse af køn, og dels at introducere en social og relationel forståelse af kønsbegrebet: Kvinders stilling i samfundet kunne kun forstås i relation til mænd.^{lviii} Kvindehistorien blev til kønshistorie og ”gender” det nye centrale begreb, der erstattede ”women”. Scott diskuterer begrebet ”gender” i et

af bogens kapitler og foreslår selv en definition af begrebet. ”The core of the definition rests on an integral connection between two propositions: gender is a constitutive element of social relationships based on perceived differences between the sexes, and gender is a primary way of signifying relationships of power”.^{lix} Denne todelte definition søgte Scott derefter at præcisere ved at opstille fire typer af relationer (som knytter definitionens to dele sammen): For det første de kulturelle symboler og måder, hvorpå køn repræsenteres. For det andet de normative begreber, som leverer fortolkninger af disse symboler. Den tredje dimension af kønsbegrebet rummer forestillinger om politik og sociale institutioner og organisationer. Det fjerde aspekt af køn er den subjektive identitet. Køn er med andre ord konstituerende for de sociale relationer i et samfund, og Scott ser disse fire dimensioner som væsentlige og virksomme.

I løbet af firserne blev Scott også advokat for den sproglige vending og diskurs-tilgangen; hun blev del af den retning inden for arbejderhistorien, som satte fokus på sprog og diskurs; der var en sammenhæng mellem studiet af sprog og studiet af køn. Dette synspunkt præsenteredes tidligt i en artikel, der tog afsæt i Gareth Stedman Jones’ studie af den tidlige Chartisme i England og hans synspunkter i forlængelse heraf om klassesdannelse. Stedman Jones slog her til lyd for den opfattelse, at klassers oprindelse ikke skulle søges i materielle omstændigheder eller objektive strukturelle forhold, men i det sprog der anvendtes i den politiske kamp. Klassesdannelse var et produkt af sprog og terminologi i den politiske kamp. Han gav så at sige en politisk tolkning af chartismen i stedet for den gængse socio-økonomiske forklaring: Chartismen blev politisk og socialistisk, fordi agitatorerne gav bevægelsen et sådan indhold. Hvad gjorde Stedman Jones galt – ifølge Joan W. Scott? For det første manglede hans analyse blik for, at sprog afslører systemer af tænkemåder og betydninger. Det drejede sig ikke kun om ”ord”. For det andet savnede han blik for ordenes og sprogets fler-dimensionelle karakter, mente Scott. Det var desuden hendes opfattelse, at klassebegrebet ikke kunne analyseres uafhængigt af køn. Scotts opfattelse var, at diskursanalyse ikke kan reduceres til analyser af sprog og ord (af tekst alene).^{lx}

Interessant i denne sammenhæng er også Scotts forsøg på diskursanalyser af kvinders arbejdsidentitet; i *Gender and the Politics of History* (1988) er der således en revideret udgave af en artikel fra 1984 om arbejdsidentitet blandt mænd og kvinder, hvor Scott viser, hvordan de mandlige skræddere knyttede deres (arbejds)identitet til værkstedet, i modsætning til hjemmet; hjemmearbejde blev ikke forbundet med faglært arbejde. Til forskel herfra knyttede kvindelige syersker deres arbejdsidentitet til lønarbejdet (i modsætning til det ubetalte arbejde); for dem var der tale om arbejde, når en fabrikant betalte for det.^{lxi}

Køn er en vigtig kategori i historien om dansk fagbevægelse ud fra arbejdets perspektiv. Det fremgår alene af erindringsmaterialet, der bidrager til vores viden om arbejdets forandring, den faglige organisering og organisationerne. Det danske erindringsmateriale understøtter ikke uden videre Scotts tese om kvinders opfattelse af arbejdsidentitet som knyttet til lønarbejdet alene. Erindringerne peger snarere i retning af, at hvor vigtigt det kunne være for kvinder "at gå på arbejde", forstået som arbejde uden for hjemmet, på en arbejdsplads. Der er i materialet eksplicitte udsagn, der viser, hvordan det for unge piger kunne være en lettelse at komme væk fra hjemmet og hjemmearbejdet. Arbejdet skulle der under alle omstændigheder, men deres identitet som lønarbejder opstod først, når de fik deres gang på en arbejdsplads. Indtil da var de blot unge piger med et (supplerende) arbejde.

Hjælper kønsbegrebet os til at forstå og forklare nogle af de oplagte spørgsmål i forbindelse med dansk fagbevægelses historie, for eksempel forandringerne i den kønsbetingede arbejdsdeling og den sene organisering af kvinder. Kønsperspektivet er under alle omstændigheder nødvendigt at inddrage, og her forekommer netop Joan W. Scotts definition af begrebet "gender" særdeles relevant, bl.a. hun lader den subjektive identitet indgå som aspekt af begrebet. Værdien heraf ses bl.a. i Scotts egen undersøgelse af mænds og kvinders forskellige måder at definere arbejdsidentitet på. Spørgsmålet om arbejdsidentitet fremstår også centralt i det danske erindringsmateriale.

Anlægges et kønsperspektiv på fagbevægelsens historie, bliver det næppe muligt at se bort fra, at dansk fagbevægelse var en mandsdomineret bevægelse. Det var den på alle trin i bevægelsen: På arbejdspladserne skulle mænd gerne have de overordnede poster; i agitationen kunne den "mandlige" arbejders forståelse for kvinders organisering undertiden ligge på et lille sted. Der er heller ikke tvivl om, at de faglige organisationer som regel havde en mandlig forsørger i tankerne, når de agiterede for arbejdernes organisering. Det var et meget almindeligt benyttet argument i agitationen, at det var den ansvarsbevidste forsørgers pligt over for hustru og familie at blive organiseret. Fagbevægelsen tænkte i lønninger, der kunne forsørge en familie. Samme princip og tanke blev også overført til kvindelønningerne. Kvinders løn skulle ikke kun tænkes som et supplement til en mandlig hovedindkomst. De faglige organisationer gik også i brechen for lige løn for mænd og kvinder ved det samme arbejde. At de ikke nødvendigvis så det som en lykke, at mænd og kvinder havde samme arbejde, var en anden sag. Kønsproblematikken er til stede overalt i materialet om dansk fagbevægelse 1870-1950: Fra fagorganisationernes kampagne mod de hjemmearbejdende kvinder i Dragør i 1870'erne til kampagnerne for

organisering af kvinder omkring århundredeskiftet og diskussionerne om ligeløn i mellemkrigsårene.

X Patriarkalisme

Det har været et af socialhistoriens mål at komme væk fra tidligere tiders forestillinger om "det økonomiske menneske" ("economic man"), det rationelt kalkulerende økonomiske individ, og erstatte det med levende og tænkende mennesker, og det gælder både på arbejder- og arbejdsgiverside. I 1880'erne skrev Toynbee som nævnt, at der var opstået en ny klasse af store kapitalistiske arbejdsgivere, der skabte sig formuer og kun bekymrede sig meget lidt om deres ansatte. De personlige bånd mellem mester og svende, som havde eksisteret i det gamle håndværkersamfund, ofte sammenfattet i begrebet patriarkalisme, var blevet erstattet af en ren "cash nexus"; kun lønnen bandt fabrikant og arbejdere til hinanden. Den første var interesseret i, at lønnen var så lav som mulig, de sidste i det modsatte. I stedet for mesters alfaderlige hensyntagen til sine underordnede, var der opstået et konfliktfyldt økonomisk afhængighedsforhold. Derfor greb arbejderne til fagforeningerne, og fagforeningerne indledte en kamp, som om de var dødelige fjender i stedet for indbyrdes afhængige producenter. Det var i korte træk Toynbees opfattelse af de nye relationer mellem arbejdere og fabrikanter. Den underliggende præmis var med andre ord, at patriarkalismen var en del af det gamle lavshåndværk og som sådan et overleveret træk fra den før-industrielle tid.

Omkring 1980 bragte den engelske historiker Patrick Joyce igen patriarkalisme-begrebet frem i arbejderhistorien – i bogen *Work, Society and Politics. The culture of the factory in later Victorian England* (1980). Joyce mente at kunne påvise (opkomsten af) en ny "paternalisme" i de nye industriområder; en ny "fabrikskultur", der var baseret på elementer af den ældre patriarkalisme i håndværket, men som i bund og grund havde de samme træk, hvor fabrikkens arbejdere følte sig som del af et fællesskab omkring fabrikken, som én stor familie med fabrikanten som "patriark".

I dansk historieskrivning kan samme opfattelse findes hos Georg Nørregaard, der i sin store undersøgelse af arbejdsforholdene i håndværk og industri fra 1857 til 1899 har formuleret en tese om patriarkalismen som et levn fra det før-industrielle håndværk, der var på retur efter 1870. I 1980'erne er patriarkalisme-problematikken igen blevet taget op i undersøgelser af Niels Jul Nielsen om Burmeister & Wain i København, Marianne Rostgaard om Obel-familien i Aalborg og Jeppe Tønsberg om Brede i Lyngby. I en oversigt over disse nye

danske bidrag til patriarkalisme-diskussionen har Marianne Rostgaard behandlet patriarkalismen som en "moderniserings-strategi".^{lxii}

Niels Jul Nielsen var langt hen på linje med Joyce i sin understregning af, at patriarkalismen ikke var et levn fra den før-industrielle tid, men i flere henseender et nyt fænomen. Måske ville det være mere korrekt at betegne patriarkalismen som en gammel form for autoritets-struktur, der blev overført til de nye fabriksindustrielle forhold, og som en moderniseringsstrategi i den moderne kapitalismes tidlige fase.

Igen kan der være grund til at henvise til Reinhard Bendix, der i et af sine første store værker har anskuet patriarkalismen i et arbejdsorganisatorisk perspektiv; eller måske mere korrekt, som fabrikanters måde at etablere en autoritet i de nye industrielle virksomheder. Patriarkalismen var en kendt form for autoritet – og autoritetsstruktur; og den blev i den tidlige kapitalisme overført til de nye, fabriksindustrielle forhold. På et tidspunkt viste den sig utilstrækkelig, og nye former måtte til for at håndhæve fabrikantens autoritet i industrien.^{lxiii}

I diskussionen om patriarkalisme og patriarkalske arbejdsforhold er det for mig at se nødvendigt at sondre mellem den gamle patriarkalisme i håndværket og den nye patriarkalisme i de store industrivirksomheder. De var væsensforskellige. For de faglige organisationer kunne begge imidlertid være besværlige. Fagforeninger og faglig organisering havde vanskelige vilkår i de gamle håndværkssværksteder, især uden for de større byer. Mange håndværkere har i erindringsmaterialet fra Nationalmuseet fortalt om patriarkalske forhold i deres lærlingeår. Man forstår for så vidt den mester, der mente, at fagforeninger ikke hørte til her. Det gjorde de heller ikke, al den stund fagforeningerne bekæmpede grundlæggende sider af det gamle patriarkalske håndværk, ikke mindst kost og logi systemet. Men den nye patriarkalisme kunne være lige så besværlig. Fagforeningerne havde også svært ved at komme ind på nogle af de store patriarkalske virksomheder. Herhjemme var fabrikssamfundet i Brede et godt eksempel herpå. Patriarkalismen repræsenterede en autoritetsstruktur, som fagforeningerne var imod.

Når patriarkalismen var fagbevægelsens fjende, bundede det i den opfattelse, at patriarkalismen virkede imod arbejderens selvstændiggørelse; at patriarkalismen var en bremseklods for arbejderens uafhængighed, selvstændighed og myndiggørelse. Der lå i patriarkalismen en grundlæggende forestilling om arbejderen som en undergiven i fabrikantens husholdning; og fagbevægelsens mål var den myndiggjorte arbejder; kombineret med forestillingen om fabrikanten som husherre – der måtte være "herre i eget hus". Derfor var

patriarkalismen som institution fagbevægelsens fjende. Fagbevægelsens kamp mod patriarkalismen er et vidnesbyrd om, at den faglige kamp ikke kun gjaldt kroner og ører, men havde videre mål. I opgøret med patriarkalismen ses således også perspektiver i fagbevægelsens kamp, som pegede ud over arbejdspladserne.

XI Identitet

Det har været en udbredt opfattelse, at den industrielle revolution ændrede arbejderens holdning til arbejdet. Den håndværker, der formede et stykke arbejde fra start til slut, havde et særligt forhold til sit arbejde. Han realiserede sig selv igennem sit arbejde. Så kom industrien og fabrikkernes deling af arbejdet, og arbejderne udførte herefter kun en lille del af det samlede arbejde. Han mistede hermed også den identifikation med arbejdet som tidligere havde været til stede. Den enkelte var kun en lille brik i det samlede produkt. Der var intet eller meget lidt tilbage af arbejderen i det færdige produkt. Som konsekvens heraf fik arbejderen et instrumentelt forhold til sit arbejde. Arbejde var alene et middel (et instrument) til at få en løn, som var nødvendig for at leve. Selve arbejdet betød intet. Undersøgelser har bekræftet denne udvikling, eksempelvis John Burnetts undersøgelse af engelske arbejderes selvbiografier, hvor de ikke fortæller meget om arbejdet. "Work, it seems, was not a central life-interest of the working classes. For most it was taken as given, like life itself, to be endured rather than enjoyed; most were probably glad enough to have it at all, and to expect to derive satisfaction or happiness from it was an irrelevant consideration".^{lxiv} Undersøgelser som denne kunne tyde i retning af, at de moderne industriarbejdere holdning til arbejdet var overvejende instrumentel.

Umiddelbart kunne Burnetts konklusion lyde plausibel: Den almindelige arbejder kunne ikke tillade sig at stille krav til arbejdet eller forvente sig noget særligt af det. Som alment og generelt udsagn er synspunktet (og tesen om den instrumentelle holdning) dog næppe holdbart. I hvert fald er der behov for nuancering. Arbejdet fyldte så meget i enhver arbejders liv, og dets betydning for arbejderfamiliens liv kan næppe overvurderes.

For mig at se var der i den tidlige fagbevægelses historie så mange elementer af et forsvar for arbejdet, at udgangspunktet umuligt kan have været en rent instrumentel holdning til arbejdet. Bernard H. Moss har i sin bog om den faglærte arbejders socialisme brugt begreberne "autonomi" og "integritet". Det første er nok ikke så svært at definere; heri lå kravet om selv at bestemme over egen arbejdssituation. Bygningshåndværkerne var arketyper på sådanne autonome håndværkere. Når mester eller bygherre ikke var til stede på byggepladsen, var de i virkeligheden deres egen herre. De bestemte selv, og det var idealet for både de gamle håndværkere og den moderne tids faglærte

arbejdere. De var også villige til at slås for at bevare denne autonomi, altså frihed og ret til selvbestemmelse.

Det er mere vanskeligt at definere begrebet integritet – selv om håndværkeren nok også var villig til at slås for det. I forestillingen om fagets integritet ligger tanken om at fastholde en kerne i faget; en kerne som tilvejebragte grundlaget for fagets stilling på arbejdspladserne. Industrien og maskinerne indebar for eksempel en langt højere grad af arbejdsdeling. Ingen håndværkere udførte længere et arbejde helt fra starten. Arbejdet blev delt. Derved kunne man mene, at faget mistede sin integritet. Den faglærte arbejder indgik i en arbejdsdeling med andre fag eller med ufaglærte arbejdere, for eksempel tømrere og snedkere der accepterede at savværksarbejdere udførte opskæring og afhøvling af træet, således at den faglærte modtog træet færdigt til brug. Maskinerne gjorde indhug i faget. Det er imidlertid afgørende, at det ikke skete på en måde, som truede den faglærte arbejders beherskelse af arbejdet; der var stadig et fag tilbage, og den faglige identitet og selvforståelse kunne stadig fungere som en offensiv tankemodel: som afsæt for forestillingen om den faglærte arbejder, der ejede sit fag og værkstedet.

Mangt og meget tyder i retning af, at arbejderen i det 19. århundrede og første halvdel af det 20. århundrede identificerede sig med sit arbejde; ikke nødvendigvis sådan at arbejderen oplevede ”en mening” med arbejdet, endsige stillede krav om meningsfyldt arbejde eller ”realiserede” sig selv i arbejdet. Men de identificerede sig med deres arbejde – som moderne mennesker gør i dag, næppe på helt samme måde, men dog identificerede sig med arbejdet. Arbejdet var mere end blot et nødvendigt onde, og bevidstheden om at være arbejder var helt grundlæggende; den gennemsyrede alt og bestemte ens plads i samfundet. Denne identifikation med arbejdet, det være sig meningsfyldt eller ej, forsvinder helt i tesen om arbejderens instrumentelle holdning til arbejdet.

I denne optik er arbejdsidentitet – eller det at identificere sig med arbejdet – ikke i konflikt med begrebet faglig identitet; de to begreber kan supplere hinanden. Hvis bevidstheden om at være arbejder bestemte ens plads i samfundet, bestemte den faglige identitet arbejderens plads på arbejdspladsen. Derfor er der grund til at gøre sig nogle overvejelser over begrebet faglig identitet, samt tillige at se på, hvordan den faglige identitet og identifikation med arbejdet spillede sammen og tilvejebragte et grundlag for den rettighedstænkning, som blev helt central for den tidlige arbejderbevægelse.

En særlig interesse knytter sig til begrebet faglig identitet, eftersom det var et så fremtrædende træk ved dansk fagbevægelse før 1950. Hvad er faglig identitet,

og hvad er konstituerende for faglig identitet? Det simple svar vil være uddannelsen. Den faglige identitet skabes og formes gennem uddannelsen. Den giver både nogle faglige kvalifikationer og en faglig bevidsthed – en bevidsthed om at tilhøre et bestemt fag.

I nyere engelsk arbejderhistorie er det ikke mindst John Rule, der har arbejdet med begrebet ”skill”, som på dansk kan oversættes til faglige færdigheder eller håndværksmæssig dygtighed.^{lxv} Det er et begreb, der er knyttet til håndværkeren, der er blevet oplært i sit fag gennem års øvelse. Når håndværkeren havde gennemgået den lange oplæring i faget, var han udrustet til at udøve sit håndværk, han kaldtes ”artisan”, der var en betegnelse, der både kunne omfatte mestre og svende. Der herskede en ubrydelig sammenhold mellem et fags udøvere. De kontrollerede priser og lønninger og adgang til faget. Med andre ord, der lå en ”eksklusivitet” i begrebet, og netop denne eksklusivitet har John Rule set som noget centralt for håndværkeren. Den håndværker, der havde lært faget og besad de faglige kvalifikationer, der hørte sig til, havde både rettigheder og forpligtelser, blandt de sidste var forpligtelsen til ikke at arbejde under fagets priser, dvs. til en lavere betaling end den aftalte. Blandt rettighederne var retten til at kræve bestemte typer af arbejde for sig og sine. Det betød således, at de faglige færdigheder var et middel til at holde andre udenfor; dette kunne formaliseres gennem såkaldte eksklusivregler, på engelsk ”closed shops” – værkstedet var lukket for alle, der ikke tilhørte faget.

Faget ejede så at sige værkstedet; i virkeligheden var der til det gamle håndværk knyttet en forestilling om, at fagets udøvere ejede faget. Uddannelsen gav ejendomsret til faget, vi ser det synspunkt formuleret her (i 1860) af engelske jernbanearbejdere:

”Considering that the trade whereby we live is our property, bought by certain years of servitude, which give us a vested right, and that we have a sole and exclusive claim upon it, as all will have hereafter who purchase it by the same means, such being the case, it is evident that it is every man’s duty to protect by all fair and legal means the property whereby he lives, being always equally careful not to trespass on the rights of others”.^{lxvi}

Denne forestilling om at den faglige uddannelse gav ejendomsret til faget, som var knyttet til håndværkeren i det før-industrielle samfund, overlevede i flere fag hos den faglærte arbejder og fulgte således med op i industriens tidsalder; og blev hermed et element i den faglige identitet. Den faglærte arbejder beherskede faget – både i betydningen mestrede det og regerede over det. Denne tankemodel havde en klar offensiv brod.

Muligvis har spørgsmålet om kvinders faglige identitet set anderledes ud. Kvinderne kom ikke med hele den faglige ballast fra håndværket, og spørgsmålet er, om det har gjort en afgørende forskel, for eksempel om kvinder hurtigere accepterede en lønarbejderrolle, fordi de ikke var bundet op på en faglig identitet. Det er i det mindste den tese, der ligger i Joan W. Scotts artikel ”Work Identities for Men and Women: The Politics of Work in the Parisian Garment Trades in 1848”. Scott viser, at de mandlige skræddere definerede en faglig bevidsthed med reference til faget, mens de kvindelige syersker, der arbejdede hjemme eller for/i konfektionsindustrien i højere grad betonedes deres status som lønarbejdere og ifølge Scott deres fælles vilkår med mændene. For skrædderne var forsvaret for værkstedet også et forsvar for deres faglighed og identitet som ”faglærte arbejdere” – eller med Scotts ord: ”in this way, the defense of the atelier secured the masculinity of skill and the political identity of the tailors as skilled workingmen”.^{lxvii} Joan Scotts undersøgelser af identitetsproblematikken er et eksempel på værdien af en diskurs-orienteret tilgang.

XII Rettigheder

Arbejde og rettigheder blev også herhjemme kædet sammen, og rettighedstænkningen kom til at spille en stor rolle for den tidlige danske arbejderbevægelse og herunder for dansk fagbevægelse fra 1880’erne og 90’erne.

Det centrale begreb er her ”medborgerskab”. Det var den engelske sociolog T. H. Marshall, der i 1949 formulerede det begreb om medborgerskab, som siden er blevet diskuteret. Marshall fremlagde sine tanker om medborgerskabets udvikling i de berømte foredrag ”Citizenship and Social Class” i 1949, som publiceredes året efter.^{lxviii} Siden publikationen af Marshalls klassiske tekst i 1950, har mange forholdt sig til det, kritiseret det og/eller søgt at videreudvikle det.^{lxix} Det er ikke stedet at gå ind i en bredere diskussion af medborgerskabsbegrebet her, derimod kunne det lønne sig at tage afsæt i Marshalls oprindelige tekst, ikke mindst fordi den nære sammenhæng mellem medborgerskab og arbejde her kommer tydeligere frem end i nogle af de nyere forsøg på videreudvikling.

Sociologen Marshall tog afsæt i økonomen Alfred Marshall – specifikt hans såkaldte Cambridge-forelæsning fra 1873 om ”The Future of the Working Classes” og det spørgsmål, som han stillede her: Var der grænser for, hvor meget de arbejdende klassers forhold kunne forbedres under de eksisterende samfundsforhold? Spørgsmålet var ikke, om der kunne opnås fuld lighed, men

om fremgangen og forbedringen af leveforholdene kunne fortsætte, indtil "every man is a gentleman". Alfred Marshall var overbevist om, at det var tilfældet; der var ingen begrænsninger. Udgangspunktet for økonomen Marshall var – ifølge sociologen – at det særlige kendetegn ved arbejderklassen var "heavy and excessive labour"; men også at omfanget af det "tunge" arbejde kunne blive væsentligt reduceret. Når han (økonomen Marshall) så sig omkring i samfundet, mente han allerede at kunne konstatere, at de faglærte håndværkere, "whose labour was not deadening and soul-destroying, were already rising towards the condition which he foresaw as the ultimate achievement of all". De var ved at lære at sætte pris på uddannelse og fritid; de kunne rette opmærksomheden mod andet end blot de materielle forhold. De var i færd med at blive selvstændige mennesker med respekt for sig selv og derfor også respekt for andre; de var blevet borgere, der accepterede både private og offentlige forpligtelser, som i stigende grad erkendte, at de var mennesker og ikke producerende maskiner. "They are steadily becoming gentlemen". Når det tekniske fremskridt havde formindsket det tunge fysiske arbejde til et minimum, og når dette minimum ikke hvilede tungt på en enkelt klasse, men var blevet fordelt på mange, så ville det være lig med arbejderklassens afskaffelse, for så vidt arbejdere defineredes som mennesker med hårdt fysisk arbejde. Det mente i det mindste økonomen Marshall.^{lx} Synspunktet var således, at det var det hårde fysiske arbejde gennem for lang tid, der forhindrede arbejdere i at blive rigtige borgere, der deltog i samfundslivet og satte pris på andet og mere end blot højere løn. For meget hårdt arbejde forhindrede folk i at deltage i samfundslivet. Derfor måtte det tunge arbejde formindskes (gennem udvikling af teknologien), og arbejdet måtte fordeles på flere skuldre.

T. S. Marshall gik videre i denne tankegang. Hans overordnede synspunkt var ikke til at tage fejl af: Det var den stadige udvidelse af medborgerskabet – fra det civile til det politiske og det sociale – der ville gøre det muligt for arbejderklassen at acceptere uligheden i samfundet. Hans mål var lige så lidt som Alfred Marshall et samfund med fuld lighed; spørgsmålet gik snarere på, hvad der skulle til for at få arbejderne til at acceptere uligheden; og T. H. Marshalls svar var altså medborgerskabet. Når arbejderne havde de samme civile, politiske og sociale rettigheder som andre, ville de også være klar til at acceptere uligheden i samfundet. Nok var lighedstanken det centrale i hans udredninger om medborgerskabet, men hans forestilling om målet var ikke et samfund uden ulighed. Medborgerskabs-begrebet rummede ifølge Marshall tre former for rettigheder, som han henregtede til hver sit århundrede: De civile rettigheder (de borgerlige frihedsrettigheder) blev tilkæmpet i det 18. århundrede, i det 19. århundrede stod kampen for de politiske rettigheder, og i det 20. århundrede gjaldt det de sociale rettigheder. De sociale

velfærdsordninger var forbundet med udviklingen af den moderne velfærdsstat.
^{lxxi} Medborgerskab definerede han som den status, et fuldgyldigt medlem af samfundet nød.

”Citizenship is a status bestowed on those who are full members of a community. All who possess the status are equal with respect to the rights and duties with which the status is endowed. There is no universal principle that determines what those rights and duties shall be, but of an ideal citizenship against which achievement can be measured and towards which aspiration can be directed. The urge forward along the path thus plotted is an urge towards a fuller measure of equality, an enrichment of the stuff of which the status is made and an increase in the number of those on whom the status is bestowed. Social class, on the other hand, is a system of inequality. And it too, like citizenship, can be based on a set of ideals, beliefs and values. It is therefore reasonable to expect that the impact of citizenship on social class should take the form of a conflict between opposing principles.”

Trods denne konflikt kunne Marshall ikke desto mindre konstatere, at medborgerskabet havde udviklet sig i det engelske samfund i de samme århundreder som kapitalismen, og kapitalismen var ikke et system, baseret på lighed, men ulighed. Hvordan kunne disse to principper, lighed og ulighed, udvikle sig side om side i det samme samfund? Hvordan var det muligt, at disse to principper kunne blive allierede i stedet for antagonister? Problemet var påtrængende, mente Marshall, al den stund at medborgerskabet og det kapitalistiske classesystem havde været på krigsfod i det 20. århundrede.^{lxxii} Selv om Marshalls empiriske referencer er engelske, er hans argumentation og måder at tænke rettigheder på også relevant i en dansk sammenhæng.

Tankegangen hos de to Marshall’er – både den gamle økonom og den unge sociolog – var ikke forskellig: man kunne ikke være en gentleman og samtidig være tynget af hårdt og meget arbejde; for meget hårdt arbejde stod i vejen for at blive en gentleman og dermed et fuldgyldigt medlem af samfundet. Men det tunge arbejde kunne reduceres og fordeles bedre.

Få år senere gik Reinhard Bendix, en anden af de kendte historiske sociologer, videre i samme baner, med samme begreber og tanker. Bendix har fremstillet underklassens kamp under den tidlige industrialisering som en kamp for anerkendelse. Ifølge Bendix mistede ”the honest poor” den anerkendte og accepterede stilling i samfundet, som han tidligere havde haft, uden at få noget nyt i stedet. ”The ”honest poor” occupied an altogether low and subordinate place, but a recognized place, before the age of equality”. I stedet blev

underklassen udsat for markedets omskifteligheder, usikre lønninger og stigende priser. Underklassen ("the laboring poor") begyndte at protestere mod konsekvenserne af de omskiftelige markedsforhold. Arbejderne hævdede, at de nye tilstande havde berøvet dem deres tidligere rettigheder. "In their agitation for the right to organize and bargain collectively, workers blended this idea of ancient rights with their claim to a minimum of social justice under the new conditions. Workers contribute to society, are entitled to a fair reward, and must be allowed to take what steps are needed to assert their equal rights as citizens under the law". Klassebevidstheden var forbundet med opbruddet i de gamle forhold og den tidlige industrialisering, mente Reinhard Bendix.

"Class consciousness and its incipient revolutionary tendencies are, therefore, associated with the early phase of industrialization. That is, as a society industrializes it tends to be jeopardized by revolutionary impulses which arise from the demands for social recognition of the lower strata. This early class struggle concerns the old rights of peasants and workers. The issue is the public recognition of ordinary labor as a social value, either within the social order undergoing industrialization or in a new social order which can guarantee such recognition.

In this perspective, the class struggle of industrial societies is a matter of social recognition after the earlier hierarchical order has been superseded, in part at least, by a system of formal equality. In theory, every person is a citizen like every other – before the law and in the marketplace. But in practice laborers find themselves at an economic disadvantage at every turn...".

Det første mål for den tidlige klassekamp blev derfor kampen for retten til organisering og til at danne fagforeninger. Først med opnåelse af organisationsretten kunne kampen for social anerkendelse finde sted på et solidere grundlag.^{lxxiii}

Det var sådanne synspunkter, Reinhard Bendix kredsede om i sine bøger. Den tidlige klassekamp var efter hans opfattelse en kamp for anerkendelse – "recognition". Heri lå for ham også en klar anti-marxistisk brod: klassekampens mål var ikke revolution og omstyrtelse af det borgerlige samfund; for underklassen var det en kamp om en plads i det nye samfund. Det er en tolkning, som Bendix allerede lancerede i *Work and Authority in Industry* i 1956 og gentog i *Nation-Building and Citizenship* i 1964: Opløsningen af de gamle, traditionelle autoritetsformer blev af underklassen besvaret med krav om anerkendelse.^{lxxiv} Det er tillige et led i Bendix' argumentation, at den klassekamp, der udsprang af arbejdets verden ikke var så afgørende, at den overtrumfede

kampen for lige rettigheder. Grundlæggende er det således den samme tankegang som hos Marshall: Underklassen ville acceptere uligheden, blot den sikredes civile, politiske og sociale rettigheder.

Det er åbenlyst, at lighedstanken var den ene centrale søjle i den tidlige arbejderbevægelses politiske program; lige så central var den anden søjle, nemlig retfærdighedsargumentet: Det var ikke rimeligt og retfærdigt, at den arbejder, der bidrog til samfundet, ikke havde de samme rettigheder som alle andre. Det ene kan ikke tænkes uden det andet. Rettighedstænkningen var således forbundet med arbejdet, den udsprang af arbejdet; der var også knyttet en rettighedstænkning til faget – og forbundet med den faglige identitet, nemlig forestillingen om retten til faget og retten til at være medbestemmende om forholdene i faget, dvs. de arbejdspladser hvor faget var til stede. Det kan nok være, at for meget arbejde blokerede for udviklingen af arbejderen som gentleman – dvs. som fuldgældigt medlem af samfundet; men det var også arbejdet, der gav det ideologiske grundlag for kravet om anerkendelse og medborgerskab.

De tanker, som Marshall og Bendix her formulerede, er i mine øjne et godt udgangspunkt for at forstå den tidlige arbejderbevægelse, herunder den danske fagbevægelse. Men det er samtidig opfattelsen, at Bendix og Marshall konstruerer en forkert modsætning mellem arbejdets verden ("det fremmedgjorte arbejde") og rettigheder i samfundet ("medborgerskab") – eftersom det netop var arbejdets verden, der begrundede de samfundsmæssige krav. Derfor er spørgsmålet om legitimeringen af og begrundelsen for underklassens krav om anerkendelse af politiske og sociale rettigheder ikke uvæsentligt. Arbejdsideologi og rettighedstænkning blev forbundet i den tidlige arbejderbevægelses kamp. Kan være at fagbevægelsens kamp havde de økonomiske krav øverst, men basalt set var principper og fundamentale temaer på dagsordenen: anerkendelse som samfundsborger med fulde civile, politiske og sociale rettigheder.

Afsluttende bemærkninger – At fortolke historien gennem begreber

De foregående sider har været en summarisk gennemgang af nogle brede begreber og nogle hurtige blik ind i en omfattende litteratur. Det er klart, at der kan siges og sikkert burde siges meget mere om hver enkelt af disse begreber. Som det er fremgået, har mit projekt om fagbevægelsens historie i Danmark frem til 1950 sit udgangspunkt i den socialhistoriske tradition, som på sin side har flere berøringsflader med den historiske sociologi.^{lxxv} Metodisk kunne mit arbejde med fagbevægelsens historie siges at placere sig inden for den "strategi",

som Theda Skocpol i 1980'erne beskrev som "fortolkning af historien gennem begreber" – en strategi "that uses concepts to develop meaningful interpretations of broad historical patterns".^{lxxvi} Det mest korrekte ville dog nok være at se det som et historisk projekt med udgangspunkt i den socialhistoriske tradition, inspireret især af de engelske socialhistorikere som Eric Hobsbawm, E. P. Thompson og Raphael Samuel og dernæst diskussionerne i forlængelse af Harry Braverman. Siden er dele af den historiske sociologi kommet til, eksempelvis Reinhard Bendix, hvis arbejder har kredset om arbejde og autoritet, anerkendelse og medborgerskab. Teorierne er blevet betegnet som "inspirationskilder", og som sådan har de også fungeret. De klasseteoretiske overvejelser i forlængelse af E.P. Thompson lå som et rudimentært skelet ved undersøgelsens start og er så siden blevet udbygget med teorier om arbejdet, om medborgerskab m.m. Efterhånden som undersøgelsen er skredet frem, har jeg forsøgt at konfrontere resultaterne heraf med de teoretiske overvejelser.

Hvad angår den første hovedproblematik: arbejdet – og arbejdets forandringer som følge af industrialisering og kapitalisme – er der for så vidt intet nyt i at påpege forskellige industrialiseringsmønstre. Det gjorde allerede Alexander Gerschenkron og Tom Kemp tilbage i 1960'erne. Der er heller intet overraskende i, at debatten i forlængelse af Harry Bravermans bog understøttede det synspunkt, at der ikke kun var én model for industrialiseringen. Når man, som jeg har gjort, anskuede industrialiseringen og det moderne samfunds opkomst ud fra arbejdets og arbejdsforholdenes perspektiv, tegner der sig i langt højere et billede som det, Raphael Samuel antydede konturerne af i sin store artikel om den "ujævne" og "kombinerede" udvikling.

Undersøgelsens anden hovedtematik – arbejdernes organisering – bliver i min optik det første trin i en klassesdannelsesproces, som skitseret af både Thompson og Hobsbawm. Det interessante var her at se, hvordan arbejdets ideologi blev benyttet i den konkrete agitation for arbejdernes ret til at stille krav om bedre forhold. I mine øjne er denne sammenkædning af arbejdslivets realiteter og arbejdsideologiens lighedstanke væsentlig, fordi den bidrager til en materiel forankring af klassesdannelsesprocessen.

Det agitatoriske udgangspunkt i arbejdet – og arbejdet som rettighedsbærende – bidrager også til forståelsen af arbejdernes faglige organisationer (fagbevægelsen) – undersøgelsens tredje hovedtematik – som mere end en organisering af faglige særinteresser. Kravet om arbejdets ret havde en almen karakter, som pegede ud over arbejdspladserne. Det er en tankegang, der er inspireret af Reinhard Bendix og hans tese om medborgerskab som en slags kompensation for klassesamfundets uligheder. De faglige organisationer

repræsenterede således både fagenes respektive særinteresser og nogle bredere klasse-mæssige interesser, funderet i arbejdet og arbejdets ret.

Litteratur

- Ronny Ambjörnsson, Den skötsamme arbetaren, Ideer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930, Carlssons (1998)
- Ronald Aminzade, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse", in: John M. Merriman (1979), pp. 85-106.
- Gerhard Beier, "Das Problem der Arbeiteraristokratie im 19. und 20. Jahrhundert", in: Gerhard Beier, Geschichte und Gewerkschaft, Bund Verlag Köln (1981), pp. 118-180.
- Reinhard Bendix, Work and Authority in Industry, New Brunswick (1956/2001)
- Reinhard Bendix, Force, Fate and Freedom. On Historical Sociology, Berkeley, Los Angeles (1984)
- Reinhard Bendix, Nation-Building and Citizenship. Studies of our Changing Social Order, Berkeley, Los Angeles (1977)
- Maxine Berg, "Women's work, mechanization and the early phases of industrialization in England", in: Patrick Joyce (1987), pp. 64-98
- Lenard R. Berlanstein (ed.), The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe, Routledge, London (1992)
- Lenard R. Berlanstein (ed.), Rethinking Labor History: Essays in Discourse and Class Analysis, Urbana (1993)
- John Breuilly, "Labour Aristocracy 1850 – 1914", Klaus Tenfelde (Hrsg.) Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich (1986), pp. 209 ff.
- John Breuilly, Labour and liberalism in nineteenth-century Europe, Manchester (1994)
- Harry Braverman, Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century, New York/ London (1974)
- Asa Briggs, "The Language of "Class" in Early Nineteenth-Century England", in: Essays in Labour History, Asa Briggs and John Saville, London/New York 1967, pp. 43-73
- John Burnett, Useful Toil. Autobiographies of Working People from the 1820s to the 1920s, London (1974),
- David Cannadine, "The present and the past in the English Industrial Revolution, 1880 – 1980", Past & Present, 103 (1984), pp. 131-72
- Malcolm Chase, Early Trade Unionism. Fraternity, skill and the politics of labour, Aldershot (2000)
- Lars K. Christensen, Smedesvend og friherre. Maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890 – 1914, København (1995)
- Lars K. Christensen, Det moderne arbejde. Kulturelle og institutionelle forandringer af arbejdet i den danske tekstilindustri 1895-1940, København (1998)
- Alan Dawley, Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn, Cambridge MA (1976)
- Geoff Esland & Graeme Salaman (eds.), The Politics of Work and Occupations, Open University Press (1980)
- Anthony Giddens and Gavin Mackenzie (eds.), Social Class and the Division of Labour, Cambridge University Press (1982)
- Robert Gray, The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain c.1850 – 1900, London (1981)

- Robert Gray, "The languages of factory reform in Britain c.1850 – 1860", in: Patrick Joyce (1987), pp. 143-179
- Herbert Gutman, *Work, Culture and Society in Industrializing America. Essays in American Working-Class History*, New York (1976)
- Eric Hobsbawm, *Labouring Men*, (1964) London (1978)
- Eric Hobsbawm, *Worlds of Labour*, London (1984)
- Eric Hobsbawm, *On History*, London (1997)
- Pat Hudson, *The Industrial Revolution*, London (1992)
- Christopher Johnson, "Patterns of proletarianization: Parisian Tailors and Lodève Woolen Workers", in: John M. Merriman (1979), pp. 65-84
- Patrick Joyce, *Work, Society, and Politics. The culture of the factory in later Victorian England*, London (1980)
- Patrick Joyce (ed.), *The historical meanings of work*, Cambridge (1987)
- Sten O. Karlsson, *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965 – 1995*, Lund (1998)
- Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians*, Polity (1984)
- Knud Knudsen, "Historisk sociologi og historie", *Den jyske historiker* Nr.80 (1998), pp. 8-31.
- Knud Knudsen, "Socialhistorie – internationale og nationale perspektiver", *Historisk sociologi*, Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen (red.), 2004, pp. 37-78.
- David S. Landes, *The Unbound Prometheus*, Cambridge (1976)
- Marc Linder, *European Labor Aristocracies*, Frankfurt: Campus (1985)
- Craig Littler, *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*, (1982)
- Erhard Lucas, *Arbeiterradikalismus. Zwei Formen von Radikalismus in der deutschen Arbeiterbewegung*, Verlag Roter Stern (1976)
- T.H. Marshall, *Citizenship and Social Class*, (Pluto Press 1950/1992)
- Theresa McBride, "Women's Work and Industrialization", *Berlanstein* (1992), pp. 63-80.
- Keith McClelland, "Time to work, time to live: some aspects of work and the re-formation of class in Britain, 1850 – 1880", in: Patrick Joyce (1987), pp. 180-209.
- John Merriman (ed.) *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, New York/London (1979)
- Bernard H. Moss, *The Origins of the French Labor Movement 1830 – 1914*, Berkeley: University of California Press (1976)
- Niels Jul Nielsen, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850 – 1920*, Museum Tusculanum, København (2002).
- Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, Museum Tusculanum, København (2004)
- Michelle Perrot, "The Three Ages of Industrial Discipline in Nineteenth-Century France", in: John M. Merriman, (1979), pp. 149-168.
- Richard M. Pfeffer, *Working for Capitalism*, New York (1979)
- Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain*, Gregg Revivals (1965/1993)
- Richard Price, *Masters, Unions and Men. Work control in building and the rise of labour 1830-1914*, Cambridge (1980)
- I .J. Prothero, *Artisans and Politics in Early Nineteenth-Century*, London: Methuen (1979)
- Anna-Birte Ravn, "Kvinder og køn i arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie", *Fremad ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne*, Niels Ole Højstrup Jensen m.fl. København (1990), pp. 121 ff.

- Jean-Louis Robert, Antoine Prost & Chris Wrigley (eds.), *The Emergence of European Trade Unionism*, Aldershot 2004
- Bente Rosenbeck og Tinne Vammen, "Arbejderkvinder bliver synlige", *Fremad og aldrig glemme. Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie. Status og perspektiver*, Gerd Callesen m.fl. København (1981), pp. 225 ff,
- Marianne Rostgaard, "Industriel patriarkalisme som moderniseringsstrategi", *Den jyske historiker* Nr. 102-103 (2003), pp. 126 ff.
- Marianne Rostgaard, "Hvordan kvindearbejde blev til kvindearbejde", *Produktion & arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*, Flemming Mikkelsen (red.), København (2004), pp. 177-206.
- John Rule, "The property of skill in the period of manufacture", in: Patrick Joyce, (1987), pp. 99-118.
- Göran Salmonsson, *Den förståndiga viljan. Svenska Järn- och metallarbetarförbundet 1888-1902*, Uppsala (1998)
- Raphael Samuel, "The workshop of the world: Steam power and hand technology in mid-Victorian Britain", *History Workshop* 3 (1977)
- Joan Wallach Scott, *Gender and The Politics of History*, New York (1988)
- Richard Stott, "Artisans and Capitalist Development", *Journal of the Early Republic*, Vol.16, No.2, (Summer 1996), pp. 257-271.
- William H. Sewell, Jr., "Uneven Development, the Autonomy of Politics, and the Dockworkers of Nineteenth-Century Marseilles", *The American Historical Review*, Vol.93, No.3. (Jun.1988), pp. 604-637.
- William H. Sewell Jr., "Property, Labor, and the Emergence of Socialism", in: John M. Merriman (1979), pp. 45-64.
- Theda Skocpol, "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology", in: Skocpol, Theda (ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge UP (1984)
- Graeme Donald Snooks (ed.), *Was the Industrial Revolution Necessary?*, Routledge, London (1994)
- Peter N. Stearns, *Lives of Labour*, Croom Helm, London (1975)
- Gareth Stedman Jones, "The Language of Chartism", in: *The Chartist Experience. Studies in Working-Class Radicalism and Culture, 1830-1860*, James Eopstein and Dorothy Thompson (ed.) (1982), pp. 3-58.
- Philip A. M. Taylor (ed), *The Industrial Revolution in Britain. Triumph or Disaster*, Problems in European Civilization, London (1970)
- Klaus Tenfelde, *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft and der Ruhr im 19. Jahrhundert*, Bonn-Bad Godesberg: Verlag Neue Gesellschaft (1977)
- Klaus Tenfelde (ed.), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*, Historische Zeitschrift. Sonderheft (1986)
- E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London (1963/1970)
- E. P. Thompson, *Making History: Writings on History and Culture*, New York (1994)
- Kenneth Thompson (ed.), *Work, Employment and Unemployment. Perspectives on Work and Society*, Open University Press (1984)
- Paul Thompson, *The Nature of Work. An Introduction to Debates on the Labour Process*, Macmillan London (1983)
- Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading Addison-Wesley 1978
- Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States*, Oxford 1982
- Charles Tilly, "Social Change in Modern Europe", in: Lenard R. Berlanstein, (1992), pp.44-60

Charles Tilly, "Did the Cake of Custom Break?", in: John M. Merriman (1979), pp. 17 ff.
 Rolande Trempé, *Les mineurs de Carmaux 1848-1914*, Paris: Mouton (1974)
 Tony J. Watson, *Sociology, Work & Industry*, Routledge (1980)
 Richard Whipp, "A time to every purpose: an essay on time and work", in: Patrick Joyce (1987), pp. 210-36
 Ulla Wikander, *Kvinnors och mäns arbete. Gustavsberg 1880 – 1980. Genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*, (1988)
 Andrew Zimbalist (ed.), *Case Studies on the Labour Process*, New York/London (1977)
 Olivier Zunz (ed.), *Reliving the past: the worlds of social history*, North Carolina Pr. (1985)
 "Zwischen Sozialgeschichte und Legitimationswissenschaft", Claudio Pozzoli (Hrsg.), *Jahrbuch Arbeiterbewegung*, Bd.2, "Marxistische Revolutionstheorien", Frankfurt am Main (1974), pp. 267-306.

Noter

ⁱ Eric Hobsbawm, *On History* (1997) og Harvey J. Kaye, *The British Marxist Historians* (1984).

ⁱⁱ *Jahrbuch Arbeiterbewegung*, Bd.2, "Marxistische Revolutionstheorien", (Hrsg. Claudio Pozzoli), Frankfurt am Main (1974), pp. 267-300.

ⁱⁱⁱ Arnold Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution*, (1884) – her efter Philip A. M. Taylor (ed), *The Industrial Revolution in Britain. Triumph or Disaster*, Problems in European Civilization (1970), pp.1-5.

^{iv} Til den industrielle revolution generelt, se Pat Hudson, *The Industrial Revolution* (1992) og Graeme Donald Snooks (ed.), *Was the Industrial Revolution Necessary?* (1994).

^v David Cannadine, "The present and the past in the English Industrial Revolution, 1880 – 1980", *Past & Present*, 103 (1984), pp.131-72, Lenard R. Berlanstein (1992), pp.3-25.

^{vi} Patrick Joyce, *The historical meanings of work*, Cambridge (1987), p.3.

^{vii} Se Pat Hudson, *The Industrial Revolution* (1992), pp.16-19. Her omtales bl.a. A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge (1960). Se også Tom Kemp, *Historical Patterns of Industrialization*, Longman (1978/1993).

^{viii} Raphael Samuel, "The workshop of the world: Steam power and hand technology in mid-Victorian Britain", *History Workshop* 3 (1977), pp. 6 ff.

^{ix} Se oversigt i Rolv Petter Amdam m.fl., *Markedsøkonomiens udvikling* (2001), p. 143 ff. – hvor der henvises til Alfred Chandler, *Strategy and Structure* (1962), *The Visible Hand* (1977) og *Scale and Scope* (1990) og Francis Sejerstadt, *Demokratisk kapitalisme* (1993).

^x Lenard R. Berlanstein, (1992), p.xiv; *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe*, ed. John M. Merriman, New York/London (1979), p. 4. Se også Kathryn Amdurs anmeldelse i *The Journal of Economic History*, Vol.40, No.3 (Sept. 1980), pp. 613-14.

^{xi} Charles Tilly, "Social Change in Modern Europe", Lenard R. Berlanstein (1992), p. 44.

^{xii} Fremhævet af Lenard R. Berlanstein (1992), p. 81.

^{xiii} Christopher Johnson, Merriman (1979), p. 67.

^{xiv} Christopher Johnson, "Patterns of proletarianization", in: John M. Merriman (1979), pp. 65 ff

^{xv} Ronald Aminzade, "The Transformation of Social Solidarities in Nineteenth-Century Toulouse", in: Merriman (1979), pp. 102-3.

- ^{xvi} Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York/ London (1974).
- ^{xvii} Se Craig Littler, *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies* (1982), Andrew Zibalist (ed.), *Case Studies on the Labour Process* (1977), Richard M. Pfeffer, *Working for Capitalism* (1979), Geoff Esland & Graeme Salaman (eds.), *The Politics of Work and Occupations* (1980), Anthony Giddens and Gavin Mackenzie (eds.), *Social Class and the Division of Labour* (1982), Kenneth Thompson (ed.), *Work, Employment and Unemployment. Perspectives on Work and Society* (1984).
- ^{xviii} Sten O. Karlsson, *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965 – 1995*, Lund (1998), pp.170 ff.
- ^{xix} Sten O. Karlsson (1998), p..193.
- ^{xx} Sten O. Karlsson (1998), pp.193-200.
- ^{xxi} I en dansk sammenhæng er der grund til at nævne Lars K. Christensens Ph.D. afhandling (se note 23).
- ^{xxii} Se for eksempel Reinhard Bendix, *Nation-Building and Citizenship. Studies of our Changing Social Order* (1977), pp. 384 ff. og Tim Knudsen, *Fra enevælde til folkestyre* (2006), p.18.
- ^{xxiii} Især Giddens er udgangspunkt for Lars K. Christensens analyse af det moderne arbejdes udvikling, som der generelt henvises til her. Det er bl.a. Giddens' *The Constitution of Society* (1984) og *The Consequences of Modernity* (1990), der lægges til grund. Lars K. Christensen, *Det moderne arbejde. Kulturelle og institutionelle forandringer af arbejdet i den danske tekstilindustri. 1895 -1940*, (København 1998), pp. 283 ff.
- ^{xxiv} Reinhard Bendix, *Nation-Building and Citizenship. Studies of our Changing Social Order* (1977), spec. part 3: "Tradition and Modernity Reconsidered" i udgaven fra 1976, pp. 361 ff.
- ^{xxv} "Social change in modern Europe", Lenard R. Berlanstein (1992), pp. 44-60.
- ^{xxvi} Lars K. Christensen, *Det moderne arbejde* (1998), p. 288.
- ^{xxvii} Lars K. Christensen, *Det moderne arbejde* (1998), p..300.
- ^{xxviii} Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management. A Study of the Industrial Revolution in Great Britain*, (1965) (reprint 1993). Se også Stephen Marglin, "What do Bosses do?", A Gorz (ed.), *The Division of Labour: The Labour Process and Class Struggle in Modern Capitalism*, Brighton (1976) og Pat Hudson (1982), pp.28 f.
- ^{xxix} Her benyttet i udgivelsen fra 2001: *Work and Authority in Industry. Managerial Ideologies in the Course of Industrialization*, New Brunswick (2001).
- ^{xxx} *Work and Authority in Industry*, (2001), p.xxii.
- ^{xxxi} *Work and Authority in Industry*, (2001), p.xxiii.
- ^{xxxii} *Work and Authority in Industry*, (2001), pp.435 f.
- ^{xxxiii} Michelle Perrot, "The Three Ages of Industrial Dscipline in Nineteenth-Century France", John M. Merriman (1979), pp.149-168.
- ^{xxxiv} Richard Price, *Masters, Unions and Men. Work control in building and the rise of labour 1830-1914*, Cambridge (1980), p.16, p.32, p.55, pp.198 ff.
- ^{xxxv} E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London (1963/1970), pp. 9-11.
- ^{xxxvi} E. P. Thompson, "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class", *Social History*, 3 (1978), p.149.
- ^{xxxvii} Göran Salmonsson, *Den förstandiga viljan. Svenska Järn- och metallarbetarförbundet 1888- 1902*, Uppsala (1998), p.17-19.
- ^{xxxviii} Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før,*

under og efter Den kolde krig, (2004), p.21 og p.24.

^{xxxix} Se Robert Gray, *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain c.1850 – 1900*, (1981), p.8.

^{xl} Se Robert Gray, *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain c.1850 – 1900*, (1981), p.10.

^{xli} Eric Hobsbawm, "The Labour Aristocracy in Nineteenth-Century Britain", *Labouring Men*, (1979), pp.271 ff., "The Aristocracy of Labour Reconsidered", *Worlds of Labour*, (1984), pp.236 ff. og "Artisans and Labour Aristocrats", *Worlds of Labour*, (1984), pp.252 ff.

^{xlii} Der kan henvises til oversigten i John Breuilly, "Labour Aristocracy 1850 – 1914", *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*, (1986), pp.209 ff. og Marc Linder, *European Labor Aristocracies*, Frankfurt (1985), samt ovennævnte oversigt af Robert Gray (1981).

^{xliii} Gerhard Beier, "Das Problem der Arbeiteraristokratie im 19. und 20. Jahrhundert", *Geschichte und Gewerkschaft*, (1981), pp.118-180.

^{xliv} Robert Gray, (1981) p.63.

^{xliv} Robert Gray, (1981) p.32-33.

^{xlvi} Erhard Lucas, *Arbeiterradikalismus. Zwei Formen von Radikalismus in der deutschen Arbeiterbewegung*, Verlag Roter Stern (1976).

^{xlvi} Eric Hobsbawm, "Artisans and Labour Aristocrats", *Worlds of Labour*, London (1984), pp.252 ff.

^{xlvi} Hobsbawm & Scott, "Political Shoemakers", *Worlds of Labor*, (1984), pp.103-30.

^{xliv} Herbert Gutman, *Work, Culture and Society in Industrializing America. Essays in American Working-Class History*, New York (1976).

^l Richard Stott, "Artisans and Capitalist Development", *Journal of the Early Republic*, Vol.16, No.2, (Summer 1996), pp. 257-271.

^{li} Bernard H. Moss (1976), p. 13.

^{lii} Bernard H. Moss (1976), p. 3.

^{liii} Bernard H. Moss (1976), pp. 156-57.

^{liv} Bente Rosenbeck og Tinne Vammen, "Arbejderkvinder bliver synlige", *Fremad og aldrig glemme. Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie. Status og perspektiver*, Gerd Callesen m.fl. (1981), p.225 ff, Anna-Birte Ravn, "Kvinder og køn i arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie" *Fremad ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne*, Niels Ole Højstrup Jensen m.fl. (1990), pp.121 ff.

^{lv} Anna-Birte Ravn, "Kvinder og køn" (1990), pp.130 f. Se også Sten O. Karlsson, (1998), pp.193 ff.

^{lvi} Se for eksempel Marianne Rostgård, "Hvordan kvindearbejde blev kvindearbejde", *Produktion & arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*, Flemming Mikkelsen (red.), 1990, s.177 ff. og "Den teknologiske fornyelsesproces – eksemplet tekstil- og beklædningsindustrien i Danmark", *Polhem* (1990), Nr.3, s.266 ff.

^{lvii} Anna-Birte Ravn, "Kvinder og køn" (1990), p.135.

^{lviii} Joan Wallach Scott, *Gender and The Politics of History*, New York 1988, pp.15 ff. og pp.28 ff.

^{lix} Joan Wallach Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", Scott (1988), p.42.

^{lx} Joan Wallach Scott, "On Language, Gender, and Working-Class History", Scott (1988), pp.53 ff.

^{lxi} Joan Wallach Scott, "Work Identities for Men and Women: The Politics of Work and Family in the Parisian Garment Trades in 1848", Scott (1988), pp.93 ff. og pp.139 ff.

-
- ^{lxii} Marianne Rostgaard, "Industriel patriarkalisme som moderniseringsstrategi", *Den jyske historiker*, Nr. 102-103 (2003), p. 126 ff.
- ^{lxiii} Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry*, (1956).
- ^{lxiv} John Burnett, *Useful Toil. Autobiographies of Working People from the 1820s to the 1920s*, (1974), p.15.
- ^{lxv} John Rule, "The property of skill in the period of manufacture", in: Patrick Joyce, (1987), pp. 99-118. Se John Rule bibliografi i Malcolm Chase.
- ^{lxvi} Malcolm Chase, *Early Trade Unionism. Fraternity, skill and the politics of labour* (2000), p.233.
- ^{lxvii} Joan W. Scott (1988), p. 102.
- ^{lxviii} T.H. Marshall, *Citizenship and Social Class*, (1950), Pluto Press (1992).
- ^{lxix} På det seneste er det blevet reaktualiseret i en europæisk sammenhæng i forbindelse med diskussionen om "unionsborgerskabet".
- ^{lxx} T.H. Marshall (1950), p.5.
- ^{lxxi} T.H. Marshall (1950), p.9.
- ^{lxxii} T.H. Marshall (1950), p.18.
- ^{lxxiii} Reinhard Bendix, *Force, Fate and Freedom. On Historical Sociology*, (1984), pp. 93-94.
- ^{lxxiv} Problematikken vedr. rettigheder og klasser er behandlet i *Work and Authority in Industry*, (1956) og *Nation-Building and Citizenship*, (1964) Se sammenfatning i "The Citizenship of the Lower Classes", i *Force, Fate and Freedom* (1984), pp.91-107- svarende til kapitel 3 ("Transformations of Western European Societies Since the Eighteenth Century") i *Nations-Building and Citizenship* (1977), pp.66-126.
- ^{lxxv} Se "Socialhistorie – international og nationale perspektiver", i *Historisk sociologi. Mødet mellem historien og samfundsvidenskaberne*, Lars Bo Kaspersen & Flemming Mikkelsen (red.), Forlaget Sociologi, 2004, pp. 37 ff. og "Historisk sociologi og historie", *Den jyske Historiker* 80 (1998), p. 8-31.
- ^{lxxvi} Theda Skocpol, "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology", in: Skocpol, *Visions and Method in Historical Sociology* (1984), p.368.